

Egyéb tudományok

Csányi Vilmos: Az emberi természet¹

(Vissza a tartalomjegyzékhez: [..Tartalomjegyzék.doc - Egyéb tudományok](#))

5.2 Az agresszió

Kevés olyan területe van az emberi viselkedésnek, amelynek előfordulása esetén azonnal a legintenzívebb émoációkat és érdeklődést váltja ki a jelenlévőkből és amiről olyan sok jóindulatú, de elképesztő badarságot hordtak össze, mint az emberi agresszió.

Az agresszió alapvető etológiai fogalom. Ha azonos fajú egyedek erőszakkal igyekeznek egymást valamilyen erőforrás közeléből eltávolítani, vagy ennek megszerzésében, illetve elfogyasztásában a másikat megakadályozni, agresszióról beszélünk (Csányi 1994).

Az agresszió igen jelentős biológiai funkciót tölt be az egyes fajok életében. Egyrészt növeli az egyed rátermettségét, mert számára erőforrások elnyerésének lehetőségét biztosítja. Másrészt, főként csoportosan élő fajok esetében, hozzásegít az erőforrások optimális elosztásához a csoporton belül. Agresszió nélkül az állatok kipusztulnának, mert minden állat szaporodási kapacitása sokszorosan múlja felül a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét. Ha nem a legerősebb, élettani szempontból a legrátermettebb egyedek jutnának ezekhez, hanem mindegyik egyformán, akkor rövidesen senkinek sem lenne elég táplálék, még a puszta életfenntartáshoz sem. Egy farkasfalka az alfa hím és nőstény szaporodási egysége. Minden erőforrás elsősorban az alfákat szolgálja, a többiek csak akkor részesednek, ha felesleg van. Ez az elosztási rendszer azt eredményezi, hogy bőség idején mindenki jóllakik, és egészen minimális az agresszió, szükség esetén viszont lehet, hogy csak néhányan, a legerősebbek, végső esetben csak az alfák esznek. Amikor a szükség elmúlik, előfordul, hogy a gyengébbek elpusztultak, de az alfák teljes erőnlétben láthatnak újra a szaporodásnak és rövidesen pótolják a falka létszámát. Kegyetlen, de nagyon eredményes elosztási mód. Ez teszi lehetővé, hogy a farkasok olyan ökológiai rendszerekben is megéljenek, amelyeknek nagyon változó az erőforrás-ellátottsága, ahol a bőség hónapjait esetleg a szükség hetei vagy hónapjai követik. Agresszió nélkül a farkasok, mint faj, életképtelenek lennének.

A biológiai agresszió fontos magatartásbeli szabályozó mechanizmus, amely valamilyen formában minden magasabb rendű állatban, így az emberben is kimutatható (Csányi 1986a). A kulturális agresszió viszont a társadalom által szervezett ideológus konstrukció, amelynek csak nagyon áttételesen van köze a biológiai agresszióhoz. Részletesen majd a háborúknál foglalkozom ezzel. A biológiai agresszió során az agresszív viselkedésformák egy része az egyes egyedek vetélkedését szabályozza, de kifejlődtek olyan agressziós formák is, amelyek egyegy fajon belül az egyedek csoportjainak érdekeit regulázzák a faj más csoportjaival történő versengésükben. Ha elfogadjuk, hogy az evolúciós fejlődés folyamatos, és ebben ma aligha kételkedik kutatóbiológus, és tudjuk, hogy az agresszió az egész élővilágban elterjedt, érthetetlen csodának kellene tekintenünk, ha éppen az emberből hiányoznának az agresszió biológiai mechanizmusai. Nem történhetett így, hiszen egy új faj nem elemekből épül össze valamiféle tervezői asztalon, hanem mindig valamilyen már meglévőből, apró átalakulások sorozatával. A primáták és a főemlősök agresszív viselkedésformáiban nem nehéz felismerni az ember, különösen a gyermekek hasonló megnyilvánulásait.

Ugyanakkor az emberi agresszióknak is megvannak a humán jellegzetességei, megnyilvánulásai. Az egészen elemi, lényegében biológiai formáktól eltekintve, megnyilvánulásukban rendkívül változatosak lehetnek. Tanulással az adott kultúra befolyása alatt az emberi biológiai agresszió egészen alacsony szintre szorítható és nagyon magas szintre is emelhető.

Lorenz (1963) egyik híres könyve indította el az emberi agresszióval kapcsolatos újabb keletű vitákat. Lorenz még nem különböztette meg a biológiai és a kulturális agressziót elég élesen, és valószínűleg ez váltotta ki az éles ellenreakciókat. Könyvét elsősorban azért támadták, mert azt állította, hogy az emberi agresszió öröklött tényezői vannak. Ellenfelei, elsősorban behaviorista pszichológusok viszont úgy gondolták, hogy az ember kizárólag tanulással szerez agresszív viselkedésformákat. Például a gyermek a családban fejlődése során megtanulja, hogy agresszív viselkedéssel előnyökhöz lehet jutni. Az is elterjedt vélemény volt, hogy igazából a frusztráció az egyetlen biológiai mechanizmus, amely agressziót eredményez. Még pár éve is jelentek meg nagy összefoglaló művek ilyen elméleti alapon (Baron és Richardson

1994). Gondolatmenetük úgy folytatódik, hogy ha az agressziós tendencia öröklődik, akkor nyilvánvalóan semmit sem lehet ellene tenni, és a társadalmat elárasztja az agresszió. Mindkét állítás hamis, az agresszió fontos biológiai szabályozó mechanizmus és természetesen van genetikai háttere. Ezért nem csak tanulással fejlődik ki, noha persze tanulással - különösen az ember esetében - módosítható, esetleg el is nyomható. Az pedig, hogy aminek genetikai alapja van, az ellen semmit sem lehet tenni, megint csak naiv álláspont. A társadalom fejlődése éppen annak állandó demonstrálása, hogyan lehet kultúrával, tanulással az öröklött faji tulajdonságok megnyilvánulását szabályozni, ha szükséges, elnyomni, lásd például a szexualitást. A behaviorista agressziófelfogásnak nagyon káros következményei lehetnek a pedagógiában. Ha a gyermek agresszióját a frusztráció váltja ki, és ez tanulással rögzül, akkor a behavioristák szerint kerülni kell a frusztrációs helyzeteket, vagyis mindent meg kell engedni a gyermeknek. Ilyen módon, amíg a gyermek teljesen a szülői felügyelet alatt áll, valóban elkerülhető az agresszió, hiszen akkor fog majd teljes intenzitással jelentkezni, amikor az "életben" kiderül, hogy mégiscsak vannak jelentős szociális korlátai a viselkedésnek, és a gyermek nem tanulta meg, hogyan kell ezeket kezelni, nem tanulta meg saját agresszióját szociálisan szabályozni. Ennek persze kínos következményei lesznek.

Az emberi agressziós viselkedésformáknak nincsen elfogadott osztályozása, de a legtöbb pszichológus és humánológus egyetért abban, hogy a következő felsorolás egyes tételei érvényesek. Némelyek talán összevonhatók, mások több alcsoportra bonthatók, de ez a lényegét nem érinti.

a) Territoriális agresszió

A legkülönbözőbb kultúrákban élő emberek csoportjai közösen, vagy tagjai egyénileg megjelölnek, birtokba vesznek, védelmezik egy területet. Hogy ezt miként teszik, a mindenkor kultúra függvénye, de maga a területhez való vonzódás jelensége a kultúrától független, általános jelenség. Veleszületett térfoglaló viselkedés. Már két éves gyerekek kialakítanak területfoglaló szokásokat, például étkezésnél. Az ember tehát territoriális lény, és ebből következik, hogy ha kisajátított területét mások akarják birtokolni, különböző agresszív viselkedésformákkal reagál.

b) Tulajdonnal, birtoklással kapcsolatos agresszió

Már egészen kis gyermekek is erős agresszióval reagálnak arra, ha valamilyen tárgyat vagy egyéb dolgot elvesznek tőlük, illetve ha azt ők akarják megszerezni. Felnőtteknél is jelentős ez a forma.

c) Rangsorral kapcsolatos agresszió

Az emberi csoportok is hierarchikusan szerveződnek. A spontán kialakuló, alacsonyabb szervezettségű csoportok hierarchiája, mint ezt sokszor leírták már, enyhébb-erősebb agressziós konfliktusokon keresztül alakul ki. Ha a csoport szerkezete már kialakult és megszilárdult, az agressziós összeütközések gyakorisága éppen úgy csökken, mint az állati csoportokban.

d) Frusztrációs agresszió

Az agresszióknak ez a fajtája a leggyakoribb a modern társadalmakban és részben átfedi az előzőeket. Ha egy kisgyermeket megakadályoznak valamilyen cél elérésében, ha fájdalmat okoznak neki, vagy valamit elvesznek tőle, azonnal spontán agressziós cselekedettel válaszol. A szocializáció során azután sokféle módját tanulja meg annak, hogy viselkedését ilyen helyzetekben fékezze, szabályozza, mégis az efféle agresszió a leggyakoribb még felnőttkorban is.

e) Explorációs agresszió

Az explorációs agresszió egy csoport új tagját segíti a rangsorba történő beilleszkedésben, vagy egy új szabályrendszer kialakításában. Az új csoporttag "próbálgatja" a cselekvési lehetőségeket és korlátokat a csoportban. Kivel mit lehet csinálni? Meddig lehet retorzió nélkül elmenni? Ha próbálkozásai megfelelő válasz nélkül maradnak, az explorációs aktivitás növekszik (Eibl-Eibesfeldt 1975). Különösen jól megfigyelhető ez gyermekeknél, de felnőtteknél is, ha új csoportba kerülnek.

¹ Vince kiadó, 2000

f) Szülői agresszió

Ugyanúgy, mint az állatoknál, az utódok gondozása esetenként megkívánja a fegyelmezést. A szülői agresszió a gyerekek, a fiatakorúak viselkedésének befolyásolására irányul.

g) Nevelői agresszió

Bonyolult, csak az emberre jellemző agressziós forma. Olyan helyzetekben alakul ki, amelyekben valakit, lehet az felnőtt vagy gyerek, valamilyen bonyolultabb viselkedésre kell tanítani: például az iskolában, munkahelyen vagy a katonaságnál. A tanítási folyamat akkor a leghatékonyabb, ha a tanár, az előadó, a tiszt személye dominál a tanulóknak felett. Ennek a viszonyoknak a kialakulását célozza a nevelői agresszió, amely megnyilvánulhat egyszerű leintésben, kioktatásban, de az újoncok fegyelmezésében is.

h) Normatív vagy morális agresszió

Szintén csak az emberre jellemző viselkedés, célja az, hogy a csoport normáit a tagokkal elfogadtassa. A csoporttársadalmakkal kapcsolatban már említettem ezt. Mindennapi életünkben is számtalan jelét figyelhetjük meg ennek az agressziós formának. Egy iskolai osztály, munkahelyi csoport, vallási közösség vagy politikai csoportosulás tagjai gyakran lépnek fel agresszíven olyan társaikkal szemben, akik az elfogadott viselkedési szabályoktól, szokásoktól, elvektől, normáktól eltérnek. A morális agresszió hátterében az embernek az a rendkívül fontos és jellemző tulajdonsága áll, hogy erősen kötődik csoportjához és tulajdonképpen minden csoporton kívülivel többé-kevésbé szemben áll.

i) Agresszió a kívülállóval

Acsoporton kívülállót csúfolják, üldözik. Idetartozik a deviánsokkal kapcsolatos agresszió is, ahol az agresszió célja éppen a csoporttag kizárása.

j) Autoagresszió

Saját testre irányuló agresszió. Körömrágás, ajakharapdálás stb.

k) Csoportos agresszió

A csoport együttes agressziója. Ez állatoknál csak a legfejlettebb csoportokat képző fajoknál alakult ki, így ismerjük a hiénák, csimpánzok csoportos agressziójának eseteit.

A formákat illetően az emberi agresszió igen változatos. A legegyszerűbb, az állati agressziós formákhoz legközelebb álló típusok a gyermekek viselkedésében fordulnak elő a legtisztábban. A fenyegető vagy támadó személy felegyenesedett testtartást vesz fel, kezét felemeli, gyakran ökölbe szorítja. E jól látható gesztusokat az idegrendszer vészreakciói kísérik. Kitágul a pupilla, felgyorsul a szívverés és a légzés, adrenalin kerül a vérbe. A szervezet mintegy harcra készen áll. A fenyegető testtartást gyorsan követheti a támadás: ütés, rúgás, harapás, birkózás formájában. A felnőttek vitái sokkal ritkábban fajulnak valódi támadássá, de ha ez mégis megtörténik, akkor igen heves lehet. A feldühödött, agresszív ember a másik életét is képes kioltani.

Agressziót válthat ki vetélkedés egy helyért, akár sorban állás közben, tulajdonért, lehetőségért, csoporton belüli státuszért, előnyökért, figyelemért. Az agresszió sokszor ölti magára a humor formáját vagy jelenik meg csúfolódásként. Valaminek a hiánya, egy akció akadályá agressziót vált ki még nyelvet nem beszélő korú gyermekekben is. Jellegzetes emberi agresszió a tárgyakkal való fenyegetés vagy a tárgyakkal történő harc.

Ahogy az állatvilágban, úgy az embernél is kifejlődtek az agresszív viselkedés ritualizált formái, és voltaképpen ezek a leggyakoribbak. A nyelvöltés, a köpés, a pucér fenék vagy a nemi szervek mutogatása mind agresszív fenyegetés, és nem csak az archaikus társadalmakban gyakori. Ezek a formák mind visszafogott agressziót képviselnek.

A normatív agressziót gyakran kíséri a csúfolódó viselkedés is. A csoport eltérő viselkedésű vagy formájú (öltözködésű, színű) tagjait sokszor testi hibás embert is-agresszív viselkedésformákkal közönségesítik ki.

Minden kultúrában gyakori a férfi nemi szervekre utaló fallikus fenyegetés, mint ezt már bemutattuk.

A verbális agresszió sajátos emberi tulajdonság. Általában enyhébb, ritualizálódott agressziós formának számít, és gyakran megelőzi a gesztusokat vagy a fizikai támadást. A verbális agresszió nagyon jellegzetes nyelvi fordulatokkal él. Ha ezeket áttekinthetjük, pontosan felismerhetjük mögöttük az emberi agresszióknak az előbbieknél felsorolt fajtáit. A legegyszerűbb verbális forma csupán nyelvi jelzése az agressziós aktusnak: "megverlek", "kinyírlak" stb. Gyakori a szexuális töltetű, többnyire a vérfertőzési tabu megsértésére felhívó verbális utasítás. Igen összetett a szociális hierarchiával, dominanciával és a csoportnormákkal kapcsolatos verbális agresszió. Ilyenek a fizikai vagy mentális sérülésre utaló megjegyzések: például "nyomorult", "süket", "idióta", "hülye", vagy a szociális deviancia említése: például "gyáva", "kurva", "koldus". Egyértelműen dominanciát fejeznek ki a különféle "nyald ki...", "kapd be..." kezdetű felszólítások. Ugyancsak dominanciával kapcsolatos néhány jellegzetes állat emlegetése: "szamárr", "marha", "ökör", "disznó" stb.

Fontos fajspecifikus jellegzetessége az emberi agresszióknak az a tény, hogy a tanulás és a kultúra igen nagymértékben meghatározza gyakoriságát és formáját. Az etnográfusok a mai társadalmak közül a dél-amerikai yanomamókékat tartják a legagresszívebbnek. A kis yanomamo csoportok vadászattól élnek, és folyamatosan harcolnak egymás ellen. A yanomamo harcos vad, kegyetlen és agresszív. Ezzel szemben a busmanok igen szelíd nép, közöttük gyilkosság ritkán történik, személyes érintkezéseikben udvariasak, ritkán agresszívek. Eibl-Eibesfeldt (1989) a két társadalomban élő gyermekek viselkedését és nevelési körülményeit hasonlította össze. A yanomamo anyák és apák arra tanítják gyermekeiket, hogy mindenfajta sérelmet azonnal toroljanak meg. Időnként összehívják a játszó gyerekeket és hangos biztatással egymás megtámadására, verekedésre készítik őket. A kicsik eleinte sírnak, ezeket kinevetik, megszegényítik. A szülők biztatására, meg azért, hogy a megalázó helyzetet elkerüljék, egyre aktívabban verekszenek kézzel-lábbal, harapásokkal, botokkal. A rendkívül fogékony szocializációs periódusban a gyermek megtanulja eltűrni a fájdalmat és megtanul bizonyos agresszív viselkedésmintákat. A buzdítás, dicséret révén az agresszív viselkedés a legfontosabb értékmérővé válik számára.

A busman társadalomban a szülők éppen ellenkezőleg viselkednek. A verekedő gyerekeket szétválasztják, megfeddik, kibékülésre biztatják, így az együttműködő, engedékeny viselkedésmintázat válik számukra értékesé. Mindkét viselkedésforma kifejlődésének megvan a maga társadalomtörténeti gyökere. A vadász yanomamók a brazil őserdőben nagy populációs nyomás alatt élnek, szükösek a kihasználható erőforrások. A busmanok is szegényes területen élnek, de a népesség ritka, és csak a közös tevékenységet kívánó növényápolással tudják magukat fenntartani.

E két szélsőséges példa azt mutatja, hogy az agresszió egyes formái, gyakorisága, megjelenési módja tanult viselkedési mintázatokon alapszik, bár biológiai tényezői mindkét esetben egyformán adóttak.

Egyes állatoknál jellegzetes mozdulatok szolgálnak az agresszió lecsillapítására, amelyek gyorsan és biztosan oltják ki a támadó fajtárs agresszióját. Az embernél csillapítja az agressziót a mosoly, a sírás, panaszkodás, a fej lehajtása és a szubmisszió más hasonló látható jelei. Általában hatékony eszköze az agresszió leszerelésének a gyerekes viselkedés. Jellegzetesen emberi csillapítóeszköz a tárgyak, főként az élelem megosztása. Már másfél-két éves gyermekeket megfigyelve is észlelték, milyen hatékonyan megfékezi a társak agresszióját, ha a megtámadott valamilyen tárgyat nyújt át a támadónak. Erre utalnak az olyan régi népszokások, hogy az idegent kenyérrel és sóval kínálják. Ismert olyan elhárítási forma is, amely a már meglévő szociális kötődés megszakításának kilátásba helyezésével igyekszik az agressziót csillapítani. Gyermekeknél rendszerint akkor jelentkezik, ha a gyengébb féltől valamit el akar venni a társa. Az agresszió elhárítása olyan viselkedésmintázattal (a fej elfordítása, a szemkontaktus megszakítása stb.) történik, ami szubmisszív és a kapcsolat megszakítására utal, ez esetenként verbálisan is ismétlődik (nem játszom veled, nem szeretlek stb. J. Az esetek egy részében, ha a kötődés már kialakult és erős, ez elegendő az agresszió elhárítására. Felnőtteknél hasonlóan működik.

Érdekes jelenség, hogy az emberek általában elítélik az agressziót, a tömegfogyasztásra szánt média mégis tele van ilyen cselekedetekkel. Ennek nem az az oka, hogy fajunk annyira szereti az agressziót, hanem éppen ellenkezőleg: rendkívül érzékeny annak különböző megnyilvánulásaira. Még a képernyő előtt is aktiválódnak biológiai ösztönei, szurkol az agresszió áldozatáért vagy éppen ellenkezőleg, a jogosnak ítélt ügy érdekében a támadóval érez egyet. Ezt az érzékenységet használják ki a média írói, szerkesztői a figyelem felkeltésére. Az emberi agresszió az állatokhoz viszonyítva rendkívül ritkán előforduló jelenség. Ha a kedves olvasó elgondolkozik azon, hogy egész eddigi életében hány esetben látott személyesen is agresszióból eredő gyilkosságot, nagyobb verekedést vagy akár csak egy pofon csattanását, valószínűleg nagyon kicsi szám fog kijönni, pedig iszonyúan zsúfolt társadalomban élünk. Ha mondjuk egy városi autóbust 150 felnőtt, egymást nem ismerő csimpánzzal töltenének meg, a végállomásra valószínűleg már egyik sem érkezne meg élve. Ilyen mértékű zsúfoltságot nem lennének képesek agresszió nélkül elviselni, és ekkora tömegben agressziójuk tömegverekedéssé és

gyilkossággá fajulna. Sokan úgy érzik, éppen a média hatására, hogy állandó agresszív fenyegetettségben élnek, és életünk tele van agresszióval. Ez azonban csak a látszat, a média csalása. Az ember az egyik legbékésebb állat, az agressziós cselekedetek száma naponta, egy főre számítva egészen biztosan az embernél a legalacsonyabb a primáták között.

5.3. A dominancia

Az állati agresszió legfontosabb funkciója, az erőforrások elosztása egyben valamiféle szabályozott rendet, rangsort is létrehoz az állati csoportokban. Agresszió nélkül kaotikus viszonyok alakulnának ki, ami megint csak az energia és az erőforrás pazarlásához vezetne. Az emberi csoportokban, ahol az együttműködés, elosztás, csere különböző formái megjelennek, a mindennapi élet alapvető mechanizmusai fejlődnek a rangsort meghatározó agresszió primitívebb, biológiai formái. Elsősorban a gyerekek között, az informális csoportokban, valamint a társadalmon kívüli életben, mint például a bűnözés, játszanak jelentős szerepet. A társadalom megszervezésében az agresszió absztraktabb formáit használó mechanizmusok a fontosabbak. Ilyenek például a csoportok tevékenységét szabályozó hatalmi viszonyok, a politika mechanizmusai. Természetesen ezekben is megtaláljuk az ősi, biológiai mozgató rugókat. A hatalom és a politika, ha ezeken a csoport rendjének fenntartását, a rangsor létrehozását, a konfliktusok minimális erőszakkal történő megoldását, a csoport védelmét, a csoporton belüli koalíciók szervezését és az egymással szövetséges domináns egyedek, valamint a koalíciók dominanciájának kialakítását és ebben a dominanciarendben változásokat eredményező folyamatokat értjük, már az emberszabásúak csoportjaiban megjelenik.

Vadon és fogságban élő csimpánzoknál egyaránt megfigyelték, hogy a hímek kisebb-nagyobb koalíciókat formálnak dominanciájuk érvényesítésére. Kimutatható, hogy a domináns egyed vagy koalíció nem kizárólag agresszióval éri el a célját, hanem békítéssel, esetenként erőforrások átengedésével, tehát a csoportkohéziót növelő eszközökkel. A csimpánzok számára fontos a csoporton belüli rangsor, és a minél kedvezőbb pozíció elnyerésére intelligens taktikákat alkalmaznak, szövetségeket keresnek, szolgálatokat tesznek (de Waal 1982).

Szociális tulajdonság nem létezik rangsor nélkül! Az ember ebben sem kivétel, szociális vonzódása a csoportban kialakult pozíciók, a rangsor elfogadásával és a rangsor minél előkelőbb helyéért, a státusért való versengéssel együtt jelentkezik. A rangsor kialakítására, a dominancia elfogadására az embernek is biológiai diszpozíciója van (Tiger és Fox 1971). A pozíció utáni vágyódás alapvető biológiai tulajdonsága fajunknak (Weisfeld és Beresford 1982), és egyben egyik legveszélyesebb tulajdonsága is, mert funkcionálisan nyitott, nagy létszámú társadalmakban szinte nincs felső határa.

Élettani szinten a rangsor kialakításával kapcsolatos folyamatok az embernél éppen olyanok, mint más emlősállatoknál. Így például a rangsort jelentősen befolyásolja a vérben keringő hím nemi hormon, a tesztoszteron koncentrációja. Majmoknál számos fajnál kimutatták, hogy a vér tesztoszteronszintje a domináns egyedeknél jóval magasabb, mint az alárendelteké (Eibl-Eibesfeldt 1990). Hasonló összefüggéseket találtak embernél is. Például fiatal férfi teniszbájosok plazmatesztoszteron-szintje szignifikánsan emelkedik, ha nyernek, és csökken, ha veszítenek. Ilyen változás nem történik, ha csupán testedzést folytatnak. Orvostanhallgatók tesztoszteronszintje emelkedést mutatott, ha a vizsgán sikeresen átmentek és csökkent a tesztoszteronszintjük, ha megbuktak (Mazur és Lamb 1980). Lényeges, hogy a domináns viselkedés és a hormonális háttér kölcsönösen befolyásolja egymást. A tesztoszteron magas szintje növeli a dominanciára való készséget, a domináns pozíció elnyerése pedig növeli a tesztoszterontermelést. Az ok és okozati kapcsolat körkörös.

Jelentős különbségek is vannak az ember és az állatok között. Az állati csoportokban a pozícióért fizikailag kell megküzdeni, és csak a legfejlettebb primátáknál jelenik meg e küzdelmekben a szociális rafinéria, egymást védő szövetségek, cselvetések, többé-kevésbé tudatos kijátszások formájában. Az állati csoportban a pozíció addig tartható, amíg az állat ereje teljében van és mindig szorosan kapcsolódik a fizikai erőnléthez.

Az ember diszpozíciója a rangsor elfogadására és saját státusának kialakítására a rangsoron belül a főemlős genetikai örökségen alapul.

Az emberi rangsor dinamikus és párhuzamosan differenciált, ez utóbbi lényeges különbség az állatokkal szemben. Azt jelenti, hogy ugyanabban a csoportban különböző rangsorok létezhetnek egymás mellett a hozzáértés különböző köreiből. Tehát egy falusi közösségben valaki lehet a méhészek rangsorában a legelső, de van legelső a tehenészek között is stb.

Szintén az emberi csoportokra jellemző, hogy a rangsor kialakításának nem az egyetlen módja az agresszió, hanem lényeges szerepet játszanak a vezetési kvalitások. Aki jobban tud konfliktusokat megoldani, csoportaktivitásokat kezdeményezni, összetartani, vezetni képes a csoportot bizonyos akciókban stb., az kerül a rangsor előkelőbb helyeire. A vezetőkhöz történő vonzódnó lényeges a rangsor kialakításában. A karizmatikus vezetőt többféle sajátosság jellemzi: valamilyen speciális, figyelemfelkeltő pozitív tulajdonság; valamilyen félelmet keltő vonás, ami csak esetenként nyilvánul meg, de rejtve mindig megvan; kedvesség, sajátos férfias báj, vitalitás és energia, valamint az a képesség, hogy mindig a figyelem központjában legyen (Goetze 1977).

A vezetői tulajdonságok szerepe már az óvodákban is megfigyelhető. A törzsi csoporttársadalmakban a gyermekek kevert életkorú csoportokban nőttek fel, és ez nagyon fontos tanulási lehetőséget adott arra is, hogy valaki vezetett, és arra is, hogy vezető legyen. Gyermekcsoportokban a rangsorban elől lévő gyermekek a majmoknál is ismert módon a "figyelem fókuszában" vannak (Chance 1967). Jól kimutatható a közfigyelem felkeltésére irányuló tendencia pózolás, verbális kommunikáció, öltözködés stb. segítségével (Eibl-Eibesfeldt 1979). Ezek a gyerekek indítják el a játékokat, közbeavatkoznak a vitákban, támogatják a gyengébbet és a pátyolgatják azokat, akik rosszul érzik magukat. Az alacsonyabb rangúak megközelítik őket, segítséget kérnek, beszélnek hozzájuk és tárgyakat mutatnak nekik (Hold 1977). Ha a rangbeli pozíció vitatott, a barátok támogatják egymást, normális, stabil helyzetben a rangelsők a gyengébbeket segítik, a csimpánzokhoz hasonlóan.

Fajspecifikus emberi tulajdonságnak tűnik az engedelmesség és az alávetési készség is, amely éppen úgy veleszületett tulajdonság, mint a rangért folytatott küzdelem. A két tendencia együtt formálja az emberi csoportok funkcionális kapcsolatrendszerét. A pozíció utáni vágyat ellensúlyozza a jól megfigyelhető szociális szubmisszióra való készség, ezt több érdekes kísérletben is kimutatták. Milgram (1974) híressé vált kísérletét különböző foglalkozású önkéntesekkel végezték. Úgy tudták, az érdeklő, hogy mi az összefüggés a büntetés és a tanulás között, és kísérletéhez önkéntes segítőkre van szüksége. Elmagyarázta a kísérleti személyeknek, hogy nekik kell majd kezelni a büntetőapparátust, ami egy többé-kevésbé fájdalmas elektromos ütést mér a szomszéd szobában tartózkodó másik személyre, akinek éppen meg kell tanulnia, és büntetést kap, ha a tanulás során hibát vét. Ez a másik személy Milgram beavatott munkatársa volt. Egy tábla mutatta az alkalmazható feszültség nagyságát 3-450

volt között, lehetséges hatását az enyhe, erős, nagyon erős jelzőkkel kifejezve. A "büntetendő" személyt a kísérlet előtt megismerték, és az enyhe feszültséggel egy áramütést is kaptak a kísérleti személyek, hogy lássák, nem viccről van szó. A meglepő eredmény az volt, hogy Milgram utasítására csaknem mindenki hajlandó volt valamilyen erősségű áramütést mérni a feltételezett szerencsétlen tanulóra. Milgram ezt annak tulajdonította, hogy nem volt megfelelő visszacsatolás a büntető és a büntetett személy között, ezért egy másik kísérletben magnóra felvett fájdalmas kiáltások, jajveszékelés, sikítózás szolgált jelzésként, hogy a tanulóra mért büntetés valóban fájdalmas hatású, és eredménye jól hallható. A kísérleti alanyoknak 62,5%-a ilyen körülmények között is hajlandó volt bármire, bár idővel többen kérelték a kísérletvezetőt, hogy álljanak már meg, mert a tanulónak nagyon fájhat a büntetés. Mások csak akkor folytatták a büntetést, ha a kísérletvezető minden felelősséget magára vállalt, de akkor folytatták. Az a 37,5%-nyi résztvevő, aki végül is abbahagyta a büntetést és eltávozott a kísérleti helyiségből, az is csak a legmagasabb áramütéseknél és a legfájdalmasabb sívokodás hallatán tette ezt. Egy másik variációban, amikor a büntetett alannal közös helyiségben voltak, már csak a kísérleti személyek 40%-a tartott ki a büntetés végrehajtása mellett, de még ez is túlságosan magas szám. Az is nyilvánvaló volt, hogy a kísérletvezető jelenléte fontos része a hatásnak, mert ha csak telefonon adta az utasításokat, akkor a kísérleti személyeknek csak kb. 20%-a volt hajlandó a büntetések folytatására. Közöttük is sok csaló volt, akik azt állították, hogy a magas feszültséggel büntettek, pedig az alacsonyabb gombját nyomták meg. Azt is megfigyelték, hogy a résztvevők aggódnak, szimpátiát éreznek a büntetett személyekkel, de ugyanakkor a vezető iránti lojalitásból mégis végrehajtják a kegyetlen utasításokat. Érdekes az is, hogy egy kontrollcsoporton végzett kérdőív vizsgálat szerint, ahol tehát csak képzeletben kell végrehajtani a büntetéseket, a résztvevőknek mindössze 0,1 %-a nyilatkozott úgy, hogy mindenben a kísérletvezető utasítása szerint járna el, bármi is az.

Ezek a kísérletek azt mutatták, hogy az ember szubmisszív készsége rendkívül magas, s hogy nemigen bízhatunk meg a saját belső erkölcsi normáinkban, ha domináns vezetők, hatóságok undok dolgokra utasítanak. A parancsmegtagadás készsége sajnos gyengén fejlett

az emberben.

A pszichológiában az is jól ismert, hogy a félelem elősegíti a szubordinációra való hajlamot és aktiválja az infantilis viselkedési struktúrákat (jól ismertek a személyiségleépülések katonaságánál, börtönökben stb. J. Ismerik az úgynevezett "rossz anya"-effektust is, ami abban nyilvánul meg, hogy a gyermekükkel durván bánó anyák viselkedése sokszor növeli a gyermek kötődését, mert a durvaság elől az anyához menekül és így egy visszacsatolási kör csapdája alakul ki. Felnőtteknél hasonló a "terrorkötődés", ami a durva, erőszakos, esetleg kegyetlen vezetőhöz történő kötődést segíti. A beavatási szertartások időnkénti kegyetlenségét is annak tulajdonítják, hogy ezek erősítik a csoporthoz való kötődést.

Humánológusok szerint az engedelmség evolúciós eredete az anya-gyermek viszonyra vezethető vissza, és ennek bizonyos jegyei megmaradnak a felnőttkorban is (Eibl-Eibesfeldt 1989).

Az embernél a rangsor kialakítására irányuló etológiai készséget a szabálykövetéstulajdonsága emeli új szintre. A csoportban kialakuló pozíciók csak a legrimitívabb csoportokban felelnek meg a fizikai erőnlét rangsorának. A nyelvet, kultúrát használó embercsoportokban a magasabb pozíciókat ideák, tehát viselkedési szabályok határozzák meg. A csoport vagy törzs vezetőjének nem kell fizikailag megküzdeni pozíciójáért, mert a vezetővel kapcsolatos idea olyan szabályokat tartalmaz, amelyek a pozíció megszerzését és megtartását pontosan szabályozzák. Különösen fontos a korai szocializáció szerepe. A gyermek korán megtanulja a csoport vezetőit elfogadni, beleni az adott idea teremtette körülményekbe, és ez lehetővé teszi, hogy a pozíciókkal kapcsolatos ideák folyamatosan, generációk során keresztül is változatlan formában megmaradjanak.

Fontos felismerni a szabálykövetés és a rangsor közötti másik kapcsolatot is. A szabálykövetés szintén a rangsor elfogadásának kifejeződése. Amikor egyének állnak egymással szemben, a pozíciót elfoglaló domináns fél érvényesíti akaratát. Elveszi a táplálékot, nőstényt, alvóhelyt stb., ezt nevezhetjük brutális dominanciának is. Amikor az ember szabályoknak engedelmeskedik, lényegében egy elszemélytelenedett dominanciának engedelmeskedik. Ezt nevezzük szabálydominanciának. A domináns egyed helyébe egy társadalmilag elfogadott szabály lép, és a szubmisszív ember végrehajtja a szabályban megtestesülő utasítást. A különböző társadalmi eszmékben gyakran helyettesítik a parancs kiadóját az ősökkel, istenekkel, de a legtöbb ember számára elegendően meggyőző az is, ha "úgy kell" valamit csinálni. Már a feltehető szabályokra való utalás is kiváltja az engedelmséget. Az ember rendkívül érzékeny a dominanciaviszonyokra, azokra is, amelyeket a szabályokat tartalmazó ideák hordoznak, és azokra is, amelyekre ilyen konkrét ideák esetleg nem vonatkoznak, de mindennapi életében megjelennek.

Tisztán biológiai alapon 100-150 embernél nagyobb csoportokban nem alakulhatna ki egységes rangsor. Az ideák viszont lehetővé teszik, hogy a szabályok segítségével sokezeres, vagy akár sokmillió emberben is pontosan szabályozzák a dominanciarendet. A hadseregek kitűnő példái ennek. Lényeges felismerni e rendszerek mindkét tényezőjét. Az adott szervezőidea, ha megfelelő, pontosan meghatározza minden egyes egyén

helyzetét a rangsorban, és ez a rangsor fennáll, amíg az egyének hajlandók elfogadni az adott szabályrendszert, elismerik és megtartják a rangkülönbségekből adódó pozicionális szabályokat. Ez az egyik tényező, de az is nagyon lényeges, hogy bár a szabálydominancia a magasabb rendű, mert ez biztosítja a tömegek megszerzését, azért mindig kimutathatók a tendenciák a brutális dominancia érvényesítésére is, különösen a szabályok szerinti egyenrangúak között. A tömegtársadalmakban ezért a két dominanciamechanizmus mindig együtt jelenik meg, a társadalmi konfliktusok jó részét éppen a két mechanizmus szembefordulása okozza. Konfliktusokat eredményez az is, hogy bár a szabálydominanciát nem kísérik fizikai összecsapások, a szabályt is el kell valahogyan fogadtatni. A különböző társadalmak jelentős speciális ideákat alkottak a szabálydominancia minél simább érvényesítésére. A társadalom normális működését általában az teszi lehetővé, hogy a szabálydominanciák szocializálása már a korai gyermekkorban megtörténik. Ha a korai szocializáció nem megfelelő, megjelennek azok a tömegek, amelyek nem, vagy csak részben fogadják el az adott szabályrendszert és ez a fennálló társadalom lassú felbomlásához vezethet. A szocializáció hiányosságait vannak hivatva korrigálni az erőszakos szervezetek is, amelyek mindig a brutális dominancia alkalmazásával fenyegetnek, de még ezek eredményes működése is bizonyos szabályok elfogadásán alapszik. Ezek tehát csak korrekcióra képesek, nem helyettesíthetik a szocializációt. Az ember tanulóképessége a felnőttkorban is rendkívül nagy, ezért a korai szocializáció után is el lehet szabályokat fogadtatni, egyszerű tanulás-tanítás révén. A felnőttkori tanuló mechanizmusok emocionális, motivációs töltöttsége és ezeken keresztül határfoka azonban meg sem közelíti a korai szocializáció határfokát.

A korábban említett értékpolarizációs készség és vakhít kialakításának képessége a szabálydominancián keresztül jelenik meg és fejt ki a csoportra hatását.

A csoport és a rangsor kialakításának készsége rendkívül erős az emberben. Megfigyelések szerint az újonnan alakuló emberi csoportokban (gyermektábor, alkalmi felnőtt csoport) a dominanciarend kb. egy óra alatt kialakul. Szociológiai kísérletben nyári táborozó gyerekekből két csoportot alakítottak és kompetitív feladatokat adtak nekik. Szinte azonnal megjelent a rangsor, hamarosan kialakult mindkét csoport saját identifikációja, elnevezték magukat, csoportszimbólumokat használtak. Ellentétek jelentek meg a két csoport között, versengeni kezdtek. Később megpróbálták morális ráhatással az ellentéteket csökkenteni, sikertelenül. Csökkentek az ellentétek, amikor közös eredményes feladatokat oldottak meg (Sherif és Sherif 1966). Vagyis az emberre jellemző csoportviszonyok minden különös ráhatás nélkül, spontán is kialakulnak.

Az egyes társadalmi, politikai rendszerek a rangsor és a státusok kialakításában is nagyon eltérnek. Láttuk, hogy az egalitáriánus vadászgyűjtőgötező társadalmakban különböző mechanizmusok fejlődtek ki az egyének túlzott dominanciájának elhárítására. A magukat egalitáriánusnak tartó tömegtársadalmak rendszerint rendkívül oppresszívnek, mert csak így tudják elnyomni a természetes rangsor iránti igényeket. Az egyenlőség mindig a tömegekre korlátozódik és felettük erős hierarchiában állnak a vezetők. Jól kimutatható, hogy itt a konkrét személyeket a kulturális szabályokban megfogalmazott pozíció helyettesíti a rangsorban. Mint egyén mindenki egyenlő, mint a pozíció jelenlegi birtokosa, elnök, főtitkár stb., meghatározott előnyöket élvez. A liberális társadalmakban viszont az egyén autonómiájának kultuszával igyekeznek a gazdasági téren kialakuló rendkívül meredek rangsorokból adódó konfliktusokat némileg enyhíteni.

Akármi is a társadalmi berendezkedés, mindig kimutatható, hogy a státusra érzékeny emberek hogyan igyekeznek a rangsorban elfoglalt helyüket jelezni a többiek számára. A legkülönbözőbb öltözködési, építkezési, viselkedési szokások alakulnak ki, amelyek egyetlen célja a megfelelő státus jelzése. Státust jelezhet a márkás öltözék, az autó, a kerítés, a szórakozás céljára választott intézmény stb. Ez nem feltétlenül elítélendő, mert a tisztázott státusviszonyok megkönnyítik az esetleges kommunikációt. Az állatoknál is ez a státus jelzésére szolgáló alaki vagy viselkedésbeli jelzések funkciója. A státus perszonális jelzése mellett az is fontos, hogy valaki milyen társadalmi csoport segítségére számíthat, kik közé tartozik. Két érdekes példát erről. A yanomamo indiánok, ha vendéget fogadnak, előbb-utóbb megmutatják neki azt a tegezt, amelyben korábbi vendégeik, híres harcosok nyílajándéka található. A vendég, távozásakor, maga is ajándékoz egyet a személyes jeleivel ellátott nyilaiból a vendéglátónak, és ez is bekerül a gyűjteménybe. Így valaki egyetlen pillantással fölmérheti, milyen társadalmi hálózat tagja a gazda, kikre számíthat, milyen a társadalmi presztízse. Nagyon fontos ezt tudni, bármi is a látogatás célja. A század elején Bécsben volt szokásban a vizitkártyák gyűjtése a polgári körökben. Ha valaki látogatába ment és becsöngetett, megjelent egy szolga kis tálcával, amelyen az illető elhelyezte névjegyét. A szolga bevitte a névjegyét, és a gazda vagy fogadta az illetőt, vagy üzent, hogy mikor ér rá. Gyakori volt azonban az is, hogy a névjegy sarkát behajlították, és úgy tették a tálcára. Ekkor nem is kívánták látni a házigazdát, csupán "tisztelüket tették" és el is távoztak. A behajlított sarkú kártya pedig odakerült a többi közé egy nagy halomba, a fogadószoba jól látható helyén, így aki a házigazdára várt, tanulmányozhatta, hogy korábban kik, milyen méltóságok és egyéb kiválóságok tették tisztelüket a háznál.

A funkció teljesen azonos a yanomamókéval. Ma is divatos módszer a "névpotyogtatás". Ha valaki társaságban addig ismeretlen személyekkel kezd beszélgetni, előbb-utóbb ismerősök neveit említi. Ez részben arra szolgál, hogy a közös ismerősök előkerüljenek, de még inkább arra, hogy jelezze, a névpotyogtató milyen társasági körökben járatos, milyen szociális kapcsolatai vannak.

6. A szinkronizációs készség

Egy csoport kialakulása az ember szociális vonzódása következtében még nem feltétlenül jelentené a csoport azon képességét arra, hogy tartósan fenntartsa életét azok között a körülmények között, amelyekben az emberi evolúció utolsó kétfélmillió éve lezajlott.

Gondolkozunk csak el, hogy fejlett agyú, együttműködésre hajlamos, már csökkent agreszsjóú, némi kommunikációs készséggel is rendelkező intelligens lényeknek el kell dönteniök, hogy éppen mit fognak csinálni. Magától értetődik, hogy mindenkinek van valamilyen ötlete, de miután a rangsor nem különösebben merev, nincsen senki, aki akaratát rákényszeríthetné a többiekre. A szociális vonzódás önmagában nem elég valamiféle közös megegyezés létrehozásához. Az ilyen csoport leginkább nem csinálna semmit, vagy szétbomlana, egymással szemben jóindulatú, de a maguk útját járó egyedekre.

Úgy tűnik, az evolúció során ez valódi probléma lehetett, mert egy sor olyan élettani és viselkedésszintű mechanizmust, jelenséget ismerünk, amelyeknek éppen az a feladata, hogy az egy csoportba tartozó emberek viselkedését tudat alatti vagy tudatos eszközökkel összehangolja, *szinkronizálja*.

A szinkronizált csoportaktivitás fontos tényezője a csoportselektációs mechanizmusoknak is, mert csökkenti a csoporton belüli viselkedés variabilitását és a csoportspecifikus viselkedési formák létrehozásával növeli azt a csoportok között.

6.1. Empátia, imitáció, hipnózis, ének, zene, tánc

Vannak olyan élettani szinkronizációs mechanizmusok, amelyek meglétéről a legtöbb esetben nem is tudunk. Ki veszi például észre azt, hogy a szoros közösségben élő nők menstruációs ciklusa összehangolódik? Márpedig kollégiumokban, női katonai egységeknél, nagyobb családokban, mindenütt, ahol érett hölgyek egymáshoz közeli élettevékenységet folytatnak több hónapon keresztül, ez a szinkronizáció fellép (Graham és McGrew 1980). A biológiai oka nyilvánvaló: azonos versenyhelyzetet teremt a szexuális élet számára, valószínűleg nagyon ősi örökség.

Már foglalkoztunk az emberspecifikus érzelmekkel, amelyek fontos szerepet játszanak a csoportfolyamatok, elsősorban a csoportkonformitás szabályozásában. Most egy másik, az előzőhöz közeli vonatkozását emeljük ki az érzelmi szabályozásnak, a szinkronizációs funkciót. Ha egy állatscsoportban valaki elpusztul, az a többiekben nem kelt különösebb megrendülést, kivéve, ha anya veszi el kölykét, vagy a kölyök anyját, de a veszteség ekkor is csak a hátramaradott ügye. Jane Goodall megfigyelte, hogy egy csimpánzanya napokig hurcolta magával elpusztult kölykét és a szomorúság minden ismérvét mutatta. Felnőttek pusztulása esetében viszont nem látták annak jelét, hogy valakit hiányolnának, vagy hogy egy egész csimpánzcsoport szomorkodna. Egyedül az elefántok esetében ismerünk valami olyat, ami az emberekénél a veszteség, a gyász érzelmeihez hasonló. Etológusok között közismert, hogy nagyon nehéz egyetlen elefántot megvizsgálni, vagy testén rádióadót elhelyezni úgy, hogy altatópuskával meglövik. A csoport tagjai az alvó, látszólag élettelen társukat sohasem hagyják magára, hanem felemelt ormánnyal, agresszív magatartással őrzik, mindaddig, amíg fel nem ébred. Ha az elefántcsapatból egy egyed elpusztul, a többiek egy darabig izgatottak, szomorúan trombitálnak, majd elkezdnek gallyakat, fákat gyűjteni és beborítják a tetemet. Ugyancsak elefántoknál figyelték meg, hogy ha jártukban-keltükben elefántcsont-maradványokra bukkanak, akkor megállnak, összegyűlnek, nagyon izgatottak, ormányukkal felszedik a csontokat és egymásnak adogatva átvizsgálják, majd hosszú idő múlva távoznak. E különös jelenségek magyarázatát még senki sem kísérelte meg, de valószínű, hogy érzelmi megnyilvánulások.

Az ember életében ezeknek az érzelmeknek nagyon nagy szerepük van. Főként annak a biológiai alapú készségnek, hogy a csoport képes az érzelmi szinkronizációra. Ha valaki elveszíti a gyermekét, az nemcsak neki, az anyának vagy apának szomorú esemény, hanem az egész csoport kifejezi gyászát. Persze nem csak szomorú érzelmek szinkronizálnak. Együtt nevetünk, ha olyan a hangulat, és jól kimutatható, hogy a nevetés ragadós (Provine 1992). Ragadós a mosolygós, visszafogottabb jókedv, és ragadós az ellentétük, a mérges, veszekedős hangulat is. Ha valaki éhes lesz egy csoportban, például egy kiránduláson, egyszerre mindenkinek megjön az étvágya, különösen, ha látjuk is, hogy társunk enni kezd. Közismerten ragadós az álmoság, és az elalvást megelőző ásítózás is. Valamennyi érzelmi szinkronizáló mechanizmus arra szolgál, hogy

külön megegyezés nélkül a csoport minden tagja lehetőleg azonos érzelmi állapotban legyen, és a többség határozza meg, hogy ez az állapot éppen milyen legyen. Rendkívül fontos szinkronizáló mechanizmusok ezek, mert bármiféle együttműködés, közös munka csak úgy képzelhető el, ha a szükséges akciók eldöntése előtt valamiféle közös érzelmi állapot már kialakult.

Nemcsak az érzelmeknek, a viselkedésnek is vannak olyan szinkronizációs mechanizmusai, amelyek jórészt nem tudatosak. Az emberszabásúaknál már részletesen tárgyaltuk az imitáció képességét, ami ellentétben a közhittel-nem majomtulajdonság. Valódi imitációra valószínűleg csak az ember képes, és a képesség már a megszületés utáni első percekben kimutatható (Meltzoff és Moore 1977). Akik az imitáció előfordulását az állatoknál tanulmányozzák, mindig igyekeznek valami, az állat számára hasznos dolognak az eltanulását, lemásolását kimutatni, legalábbis eddig ez volt a helyzet. Ilyen esetekben azonban az állatok nem arra figyelnek, hogy társuk pontosan hogyan oldotta meg a problémát, hanem arra, hogy ott valami megszerezhető, és valaki már megoldotta a problémát, érdemes nekik is próbálkoznia. Tehát nem imitációval, hanem emulációval oldják meg a feladatot. Az igazi imitációnál nem is szükséges jutalom. Arról van szó, hogy egy ember vagy gyerek gyakran pontosan olyan akar lenni, mint a másik. Egyáltalán nem tudatosan. Az imitációs készség éppen abban nyilvánul meg, hogy társaink viselkedését, beszédét, hanghordozását, nyelvi, stílári fordulatait, öltözetét, szokásait figyelve, anélkül hogy ezt elhatároznánk, magunk is hasonlóan kezdünk viselkedni, beszélni, öltözködni. Minden, egymással szorosan együtt élő csoportban, kultúrában ez a fajta viselkedésszabályozás fellelhető, jelentős szinkronizáló mechanizmus.

Humánológiai konferencián egy kolléga elmesélte, hogy barátja olyan furcsán készíti az egybesült húst. Előkészíti a yers húst, megszózza, megfűszerezi rendesen, majd mielőtt a sütőedénybe tenné, levág a végéből egy vastag szeletet és azt mellé helyezi az edénybe. Amikor először látta ezt, kíváncsián kérdezte, hogy miért csinálja. Válonás volt a válasz, az anyám is mindig így csinálta. Kutatónk nagyon kíváncsi volt és megkereste az anyát, aki ugyanezt válaszolta, végül a még élő nagymama megadta a fura sütési mód magyarázatát. Tudod fiam, amikor én főztem réges-régen, kicsi volt a tepsi, nem fért bele egészben a comb, ezért mindig levágtam a kilógó végét.

Ez a remélhetően igaz történet gyönyörűen szemlélteti az imitáció mechanizmusát. Lehet, hogy a viselkedés első alkalmazójának volt valamilyen konkrét célja vagy haszna a dologból, de az utána következőknek már csak az a fontos, hogy ők is ugyanúgy csinálják, mint a mintaadó személy. Gyermekek közös játékánál jól megfigyelhető, hogy gyakran meglesik egymást, és ugyanúgy alkalmaznak fogásokat, mozdulatokat, mint a másik, de ugyanakkor hozzá is tesznek, el is vesznek a mozdulatokból, változtatnak, és kialakul egy közös, mégis kreatív formája a játéknak (Eibl-Eibesfeldt 1989).

Az imitációnak nagy szerepe van a nyelvi közösségek kialakításában, a nyelvjárások, szakmai tolvajnyelvek kialakulásában, de a különböző mesterségeket űző csoportok saját kultúrájának alakításában is. Szörnyű lenne, ha minden egyes mozdulatról be kéne bizonyítani, hogy ennek és csak ennek a mozdulatnak van most értelme. Az imitáció azt biztosítja, hogy legtöbbször olyan mozdulatot teszünk, ami valakinek már egyszer bevált, és csak akkor változtatunk tudatosan, ha arra tényleg szükség van.

Utoljára még megemlítem a divatot, az öltözködés, a berendezkedés, viselkedés divatjait, mint az imitáció legmodernebb megnyilvánulását. Van a viselkedésszinkronizációnak egy másik, vezérelt mechanizmusa is, amellyel már régóta foglalkoznak, de talán az igazi funkcióját még nem ismerték fel. Ez pedig a hipnózis, ami szintén emberspecifikus jelenség. A klasszikus szituációit mindenki ismeri. Két személyről van általában szó: a hipnotizőr és a hipnotizálandó alany. A hipnotizőr egyszerű figyelemkoncentrációs technikákkal az alany tudatállapotát különleges helyzetbe hozza, amelyben ő irányító, vezérlő szerepet tölt be, és ha az állapot megfelelő, az alany a legkülönbözőbb utasításoknak képes eleget tenni. Például nem érez hideget vagy meleget, erős fájdalmat, vagy olyan illúziókat fogad el valóságnak, amit normális állapotban nem tenne meg, vagy elfelejt jól ismert dolgokat (Spanos 1986). Bányai Éva professzor-asszony, a hipnóziskutatás jeles nemzetközi szakértője attól lett híres, többek között, hogy rájött: a hipnózis nem egyoldalú dolog, amelyben a vezető, a hipnotizőr dirigál és az alany pusztán engedelmeskedik, hanem kétirányú folyamat. Kutatásai szerint vannak olyan mozdulatok, érzések, amelyek először a hipnotizált alanyánál jelentek meg, és amelyeket a hipnotizőr öntudatlanul maga is átvesz (Bányai 1992). Az is kiderült Bányai munkáiból, hogy hipnózist aktív állapotban is lehet végezni. Laboratóriumban vidáman kerékpározhat valaki egy szobabiciklin, miközben kialakul különleges kapcsolata a hipnotizőrrel. Ha megpróbáljuk ezeket a jelenségeket egy evolúciós elmélet kereteibe elhelyezni, könnyen adódik a gondolat, hogy a hipnózis valószínűleg nemcsak laboratóriumi jelenség, hanem olyasfajta kapcsolat, ami sokszor előfordul a mindennapi életben is, amikor két vagy néhány ember összehangolt, nagy koncentrációt és egyiknek a vezetését igénylő feladatot hajt végre. Fajunk megkülönböztető jege a készség a szubmisszióra, különösen akkor, ha ez valamilyen együttműködést segíthet elő. Egy vezetett kis csoport számára nagyon fontos lehet, hogy minden a vezető akaratának megfelelően történjen, de ugyanakkor a vezető számára is lényeges, hogy a csoport tagjainak állapotáról, érzéseiről tanúskodó információk 6t elérjék,

azokat a vezetés közben figyelembe vegye. A szociológusok jól ismerik, hogy összeszokott csapatok gyorsabban, pontosabban végzik munkájukat, és ez nem csak annak a függvénye, hogy egyenként mennyire gyakorlottak az adott részmunkában. Mindig van valami misztikus része is a dolognak, a "csoportszellem", a "közösségi erő", ami az ilyen különös teljesítményeket kiemeli az átlagból és aminek igazából nemigen tudjuk a magyarázatát. A hipnózisra való képesség, persze nem feltétlenül olyan szélsőséges formában, mint a laboratóriumban, alapja lehet ezeknek a csoportteljesítményeknek.

Egyszer a parádi üvegyárban figyeltem, hogy a turisták szórakoztatására hogyan fújják a vörösén izzó üveget a munkások egy kis pódiumon, ahol négyen voltak, elég szorosan egymás mellett. Az üvegfúvó pipa hosszú, és bonyolult mozdulatokkal lehet a folyékony üveget formálni. Nagyon kell koncentrálni arra, ami a pipa végén éppen történik. Megkérdeztem a művezetőt, hogy mikor volt utoljára balesetük. Ő, már régen, egy látogató megbotlott a lépcsőn és kifecamította a bokáját, válaszolta. Nem ezt kérdeztem, mondtam, mikor akasztották össze az üvegpipákat a munkások? Furcsán nézett rám. Nem emlékszem ilyen balesetre, vigyáznak ezek magukra, volt a válasz. Vagyis négy, 800 fokos üvegdarabbal bonyolult mozdulatokat végző munkás nemcsak arra képes figyelni, hogyan alakul az üveg, hanem arra is, hogy a másik három éppen milyen mozdulatot végez, hiszen csak így lehet elkerülni az ütközést. Ez a fajta figyelem csak akkor jöhet létre, ha rendkívül magas fokú képessége van az embernek a szinte tökéletes viselkedési szinkronizációra. Képes a társól érkező apró jelekből annak várható viselkedését magában elképzelni, felépíteni és a saját viselkedését ahhoz pontosan hozzáigazítani, és mindezt lényegében tudat alatt.

A szinkronizáció nyilvánul meg olyan mindennapi tevékenységekben, mint az ének, a zene és a tánc. Az éneklő, táncoló, zenélő emberek hihetetlenül pontosan tudják viselkedésük elemeit összehangolni, és nemcsak akkor, amikor együtt, egyszerre ugyanazt kell tenniük, hanem akkor is, amikor mindenkinek más a feladata és azt a másikéhoz kell igazítani éppen úgy, mint az üvegfúvó munkások esetében. Az éneklő, táncoló, muzsikáló ember tízedmásodpercek ütemében képes az együttselekvésre, a differenciált tevékenységek csoportos összehangolására. A szinkronizáció tehát nemcsak egy makrofolyamat, amely a csoport tevékenységét nagyjából hangolja össze, hanem egyben mikrofolyamatok összessége is, amely emberekből csodálatos összhangban működő gépet, pontosabban egy új, jól szervezett organizmust, az embercsoportot képes létrehozni.

Az ének, a zene, a tánc jelentős élettani hatásokat is kifejthet a szervezetre. Érzelmeket, örömet, haragot, gyászt képesek kelteni, amelyek fontos szerepet játszanak a különböző kultúrák életében. Az emóciókat nem egyedül a hangok indukálják, hanem a hozzájuk kapcsolódó tapasztalatok és mentális asszociációik. A táncon és muzsikán keresztül bizonyos események különleges hatásokat nyerhetnek. Az általuk keltett emóciók mozgósítási képesek egy csoportot, vagy éppen visszatartanak egy akciótól, szolidaritást indukálhatnak, identitást formálhatnak, egy aggregációt közösséggé forraszhatnak. Táncot és muzsikát, dalokat gyakran használtak politikai harcokban arra, hogy a figyelmet egy bizonyos témára koncentrálják. A hatvanas években az amerikai polgárjogi csatákban a társadalom jó részét mozgósították, aktivizálták a polgárjogi aktivisták dalai és zenéje. A "We shall overcome" (győzni fogunk) dal rövid idő alatt a mozgalom nem hivatalos himnuszává vált, sok nyelvre lefordították és mindenütt az emberi jogi mozgalmak szimbóluma lett, bár a mozgalmak más környezetekben másképpen és más célokért harcoltak.

6.2. A szabálykövetés

Sokat vizsgálták az állatok és az ember taníthatóságát, és kitűnt, hogy a legfejlettebb állatokat és az embert a tanulóképesség egy különleges fajtája is elválasztja. Az állatok éppoly gyorsan megtanulnak jeleket, időpontokat, könnyen társítják a jeleket eseményekkel, következményekkel stb., mint mi. Csak az ember képes azonban bonyolult szabályokat megtanulni és követni. Az emberszabású majmok nyelvtanítási kísérleteiből kitűnt, hogy egy csimpánz vagy gorilla könnyen elsajátít néhány száz jelből álló "szókészletet", megfelelő értelemben is használja ezeket a jeleket, de képtelen a szavak, jelek sorrendjére, egymással való kapcsolatára vonatkozó szabályokat megtanulni. Vagyis az állati elme nem képes például nyelvtani szabályok elsajátítására (Sebeok és Umiker-Sebeok 1980).

Az ember faji jellegzetessége a rendkívül fejlett szabálykövető viselkedés, amit egyetlen más fajnál sem találunk meg, és mint már tárgyaltuk, a szabálykövetés egy személytelen dominanciának történő alávetés képessége az embernél. A szabályoknak nincs elfogadott definíciója, bár a szabályalkotásnak, szabálykövetésnek, a szabályok szerepének a törvényekben és a gyakorlati életben óriási irodalma van (egy filozófiai indíttatású összefoglalót ad Schauer 1991). Ehhez hozzátehetjük a nyelvet, a tárgyak készítését, a vallási szabályokat és a kultúra szinte bármely összetevőjét,

amely szabályok nélkül nem alakulhatna ki vagy maradhatna meg. Érdekes, hogy a különböző indíttatású szabályokkal foglalkozó eszmefuttatások azonnal a kimondott vagy a leírt szabályok rendszerével kezdik vizsgálódásaikat, pedig a legizgalmasabb az a kérdés, hogyan alakult ki az evolúció során a szabálykövető viselkedés, hogyan lehet biológiai alapon megfogalmazni ezt a tulajdonságunkat, mert meglete nem tekinthető magától értetődőnek.

Induljunk ki abból, hogyan alakulnak ki megtartott, de ki nem mondott szabályok kisebb csoportokban, társaságokban. Ha gyakran járunk valahova többedmagunkkal, gyorsan kialakulnak bizonyos helyi szabályok, amelyek az együttléti rendjét szolgálják. Tehát például az, hogy mit vigyünk a házigazdának. Semmit? Valamilyen italt? Mit a ház asszonyának? Milyen öltözetbe menjünk, hogy a többiekhez illő legyen, tehát, hogy ne legyünk túlságosan szakadtak, de nagyon elegánsak se? Melyik ülőalkalmatosságot lehet elfoglalni? Nincs-e valamelyik egy másik személy részére fenntartva? Milyen pontosan kell megérkezni, mikor illik elmenni stb., stb. Ha belegondolunk, minden ilyen kis társaság szabályok tucatjait alkalmazza anélkül, hogy ezt megbeszélték volna, vagy egyáltalán tudatára ébrednének, hogy szabályokat alkalmaznak. Az etológus számára ez a helyzet teljesen egyértelmű, egy ilyen társaság tagjai úgy viselkednek, hogy *minimalizálják a konfliktusait*. Ha valamelyik szabályt megszegjük, apró kellemetlenségünk támad, például magyarulkodikni kell, "nem volt nyitva a virágbolt", "jaj, ne haragudjon, de teljesen kiment a fejemből" stb.

Emberszabású rokonainknál nem megy ilyen simán a dolog. Ott is világos, hogy a rangsor figyelembevételével mit szabad és mit nem, mégis az életük tele konfliktusokkal, és folyamatos agresszióval oldják meg ezeket. Nem alakult ki az a képességük, hogy bizonyos viselkedések elkerülésével, mások megtételével, vagyis szabályok alkalmazásával elkerüljék ezeket a konfliktusokat. Említettem, hogy az emberben rendkívüli mértékben csökkent a csoporton belüli agresszió. A szabálykövetés éppen a konfliktus minimalizálásáról szól, az agresszió elkerülését szolgálja.

Az egyszerű konfliktusminimalizálás természetesen csak a legegyszerűbb biológiai formája a szabálykövető viselkedésnek, noha ez minden csoportban érvényesül. Fejlettebb forma a megfogalmazott szabály, amit egy csoportban valamikor megfogalmaznak, a csoportnorma részének tekintenek és a csoporttagok követik. Még fejlettebb és bonyolultabb viselkedést követel az írott szabályok megjelenése a modern időkben. Az emberi szabálykövetési viselkedés azért is előnyös, mert szükségtelemné teszi, hogy valamilyen akció megbízhatóságát, megfelelő szerkezetét minden egyes alkalmazás esetén újra kelljen vizsgálni.

Elegendő a bevált szabályok követése. Ez azt is lehetővé teszi, hogy a kevésbé tehetséges csoporttagok is olyan komplex, intelligens viselkedési formákat sajátítsanak el, amelyek feltalálására önmaguk esetleg nem lennének képesek.

A szabályok követése tulajdonképpen egyfajta ritualizált szubmisszív viselkedés, amiről az agresszió tárgyalásánál már beszéltünk. Az állati csoportokban a szociális rangsor szabja meg, hogy adott helyzetben az egyed hogyan viselkedjék. Az embernél is fontos szerepe van ennek, de alkalmanként a rangsor egy pozícióját elfoglalhatja az előírás, amit az ember éppen olyan hűségesen követ, mint a közvetlen feljebbvaló parancsát. Legközelebbi rokonunkat, a csimpánzt sok mindenre meg lehet tanítani, megfelelő mennyiségű tréninggel talán még azokra a műveletekre, foglalatosságokra is, amelyeket egy kis faluban élő emberek végeznek. Ha azonban néhány száz csimpánzt erre megtanítanak és elhelyeznének egy üres faluban, sohasem alakulna ki az emberi közösségre jellemző társas élet, mert a csimpánzkolónia képtelen bonyolult szabályrendszernek engedelmesskedni. Az egyedek, ha éhesek, mindenáron megszerzik az ételmet, szexuális vágyaikat is azonnal és erőszakosan elégitik ki. Egy ember sokszor inkább éhezik, de nem nyúl az üzletben található bőséges ételválasztékhoz, ha nincs pénze. Ez egy állattal soha nem fordulna elő. Az ember számára az elfogadott szabályok követése mindennél fontosabb. Ha mégis megszegjük ezeket, akkor ezt egy jogosabbnak ítélt szabályrendszer alapján tesszük.

Az eddigiekben szociális viselkedési szabályokat értettünk szabályok alatt, de az emberi elme képes a szociális szabályok mintájára teljesen elvonatkoztatott szabályokat is létrehozni. Például számsorokat állíthatunk fel egy bizonyos szabály alapján, mondjuk 6, 14, 30, 62. Ebben az esetben úgy kapjuk meg a számsor következő tagját, ha az előző szám kétszereséhez kettőt hozzáadunk. Ez a szabály látszólag teljesen független a dominanciától, a csoporttól. A számsorban érvényesülő szabálynak már csak annyi köze van a szabálykövetés biológiai alapjaihoz, hogy itt is alkalmazni kell egy sorozat viselkedési utasítást, hogy éppen ezeket a számokat kapjuk,

de mégis, egy utasítási sornak engedelmessé válnak, és hogy ezt megtesszük, biológiai adottságunk (Wittgenstein 1992). A szabályok ilyesfajta felismerése, szenvedélyes keresése teremtette meg a matematikát és a természettudományokat.

A szabályoknak nemcsak engedelmessé válnak, hanem szeretjük is csinálni őket. Mindenfajta szociális organizáció, vállalat, állami hivatal, iskola, klub, párt működése szabályok rendszerén alapul. Pontos szabályok mondják meg, ki és hogyan alkothatja meg azokat a szabályokat, amelyeknek majd engedelmessé válnak.

Az érzelmek és a viselkedés előbbiekben bemutatott szinkronizációja mellett a szabályok követése biztosítja egy csoporton belül a legmagasabb fokú szinkronizációt.

Különleges érdekes eset, amikor a három rendszer integrálódik. Az érzelmek és a viselkedés együttes szabályozása valósul meg azokban a szabályrendszerekben, amelyeket rítusoknak hívunk. Az ősi beavatási szertartások gyakran fájdalmas formái az érzelmi mechanizmusokat mozgósították, biztosítva, hogy a rítus elvégzése emlékezetes maradjon. A pontosan követett viselkedési szabályokkal végzett rituális szertartás alkalmas arra, hogy minden generáció újra és újra ugyanolyan módon élje meg. A rítus viselkedési szabály, felfokozott érzelmek és szimbólum egyetlen szétválaszthatatlan, önálló jelentéssel bíró egységben. A rítusok fontos szinkronizációs szerepet is betöltenek.

Rítusokat ma is végzünk, az érettségi, a körmenet, a házasság kötése vagy oldása egyaránt az érzelmek, a viselkedés és a szabályok együttes harmóniáját nyújtja egy életünkben fontos, jelentéssel bíró esemény számára. A rítussal a csoport emlékezetébe vés valakit. Valakit, ami ismét megtörtént, ezzel a generációval, ezzel az egyénnel is.

A különböző vallásokban, legyenek azok modernek vagy az archaikus társadalmakból valók, mindig megjelenik egyfajta végső szinkronizációra törekvés az Univerzummal, az Istennel való szinkronizáció, egyesülés formájában. Nevezik ezt transzcendenciára való törekvésnek is, amelyben az egyén a saját léte meghaladását, felsőbb szintre emelését éri el. A különböző beszámoló egységek abban, hogy itt egy *megváltozott* tudatállapot játszik központi szerepet, bármelyik vallásról is legyen szó. A keresztény misztikában ez csak kiválasztott kevesek számára elérhető, de vannak gyakorlatibb felfogások, amelyek mindenki számára részletes útmutatókkal szolgálnak. A jóga "samadhi" vagy a zen buddhisták "satori" tudatállapota megfelelő gyakorlatokkal, rítusokkal és az ezekhez szolgáltatott hiedelemrendszerek elfogadásával mindenki számára, aki ezt tekinti életé egyetlen céljának, elérhető.

Katz (1976) részletesen analizálta a Kung busmanok !kia rítusát, amely az előbbiekhöz hasonlóan kínálja a transzcendens állapotot gyógyítás, gyógyulás céljaira. A !kia egy gyógyító tánc, amelyet általában kétszer egy héten táncolnak, kora hajnalban, és az egész banda, a gyermekek is részt vesznek benne. Az asszonyok tüzet raknak és az alkalomhoz illő dalokat énekelnek, valamint ütemesen tapsolnak. A férfiak az asszonyok körül járnak a !kia táncot hosszú órákon keresztül, szinte a végkimerülésig, és igyekeznek a !kia állapot valamelyik szintjét elérni. A !kia állapotban lévők ritmikusan vonaglanak, kiáltoznak, pusztá kézzel belekotorják a tüzbe és még intenzívebben táncolnak. A !kia sokféle funkciót szolgál, elsősorban vallási tapasztalat szerzését, gyógyítást, vigasztalást. Fontos szerepe a közösség szolidaritásának és kohéziójának növelése. A !kia során a táncolók egy része megváltozott tudatállapotba, a !kia állapotba kerül, és ez olyan csoporthelyzetet teremt, amelyben az állapot másoknál is nagy valószínűséggel megjelenik.

Érdekes a busmanok elmélete a !kiáról. A !kia tánc egy n/um nevű energiát aktivál, ami a gyomor környékén (a jóga egyik fontos csakrája) gyűlik össze, majd a hozzáértő további táncra során felmelegszik, elpárolog, és amikor a gerincen keresztül a koponya alapját eléri, bekövetkezik a !kia állapot. A személyes beszámolók alapján a !kia intenzív emocionális állapot, amely lehet félelem, gyönyör, szenvedély. Az állapot magasabb szintjét elérők nem érznek fáradtságot, gyógyító erők ébrednek bennük, kisebb betegségeik elmúlnak, távolba látnak és minden problémájuk egyszerűvé és megoldhatóvá válik. Találkozhatnak a meghaltak rosszindulatú szellemeivel is, de sokszor engedelmessé válnak azokat kényszeríteni.

Nem mindenki éri el a !kia állapotot, erre sok évig kell készülni és szorgalmasan táncolni, valamint szükséges hozzá egy n/um mester, aki az állapotot már többször elérte és segíti a kezdőt.

Ez egyébként a többi megváltoztatott turtatállapot elérésében is fontos. A samadhit, satorit nem lehet leírás alapján végzett gyakorlatokkal elérni, csak avatott mesterrel, mondják a jógik, zen buddhisták is.

A részletes leírás alapján nyilvánvaló, hogy itt is egy szinkronizációs mechanizmus működik, de egészen különleges formában. Ismert, hogy a rendszeres fizikai fáradtság bizonyos gyakorlati szint után aktiválja az agy természetes opiátrendszerét, az agyi endorfinokat és létrehoz egy könnyed, kellemes állapotot, ami nagyon emlékeztet az előbbiekre, a misztikus hiedelmek nélkül. Maratoni futók jól ismerik ezt a jelenséget. A sportolók komoly problémája a futáshoz történő szabályos "addikció", ami, a rendszeres tréning abbahagyása után, hasonló, bár jóval enyhébb elvonási tünetekkel jár, mint a drogélvadás drogaddikció esetén. A mindennapi életben is sokszor találkozunk ezzel az állapottal. Amikor valamivel koncentráltan foglalkozunk és elfáradunk, de nem hagyjuk abba, egy idő után fáradtságunk elmúlik és könnyed, kellemes állapotban tudjuk elfoglaltságunkat folytatni. Persze, nem mindig és nem mindenki; sok-sok gyakorlás, koncentráció szükséges ehhez is.

A !kia tánc esetében világos, hogy az egyik összetevő az intenzív fizikai erőfeszítés, a másik a csoportosulás, az ének és a ritmikus taps, az emóciók szinkronizálódása. Tudjuk azt is, hogy az agyban vannak a jó érzésnek, a gyönyörnek speciális centrumai, valószínűleg a különleges tudatállapotokban ezek egyfajta öningerlése történik. Az agy, mint egész

képes bármelyik részére hatni, ha megfelelő visszacsatolási mechanizmus épül ki. Sok évvel ezelőtt egy moszkvai nemzetközi neurobiológiai kongresszuson egy angol kutató beszámolt egyik kísérletéről és a hallgatóságnak be is mutatta. A saját hüvelykujjában lévő motoros neuronok közül egyetlenegybe vezetett egy parányi elektródát és a neuron tüzelését megfelelő készülékkel hallható dobszóllóvá alakította. Ha a neuron valamiért tüzelt, lehetett hallani. Ezután jött az izgalmasabb rész. Némi gyakorlással elérte, hogy a neuron dallamot tüzeljen, a moszkvai helyszín tiszteletére éppen az Internacionálé dallamát. Vagyis megfelelő visszacsatolással az agy a szervezet bármelyik neuronját képes aktivitásra készíteni. Minden bizonnyal a gyönyörközpontok neuronjai is mozgósíthatóak megfelelő visszacsatolás esetén. Az is egyértelmű, hogy miért szükségesek a mesterek a különleges tudatállapot eléréséhez. Azért, mert ők már rátaláltak a visszacsatolási mechanizmusra, képesek megszólaltatni a gyönyör központjait, segíti őket ebben a tánc, az ének, a csoportinterakciókkal kapcsolatos asszociációk kiépülése. Az emberek közötti emocionális szinkronizáció egyéb mechanizmusai pedig hozzájárulnak ahhoz, hogy a mester a tanítványt is besegítse a megfelelő tudatállapotba. Az agyi endorfinok azután végzik a dolgukat.

6.3 Nevelés, tanítás, fegyelmezés, szociális szerepek

Nagyon fontos szinkronizációs mechanizmusok a csoportok és minden társadalom életében azok, amelyek tudatos odafigyeléssel, két vagy több ember közötti folyamatos kommunikációval arra szolgálnak, hogy valamilyen ismeretet, viselkedési szabályt az egyik ember átadjon egy vagy több másoknak.

A legegyszerűbb esetben a tanítvány figyeli a mestert és igyekszik pontosan azt csinálni, amit ő. Itt pontosan megkülönböztethető a tanítás az imitációtól. Az imitáció során az, akit imitálnak, nemigen törődik azzal, hogy mit csinál az imitátor, s hogy jól csinálja-e. A tanítási aktus lényege, hogy a második fázisában a tanító figyeli a tanítványt és ellenőrzi, hogy imitációja, pontosabban másolása megfelelő volt-e. Egy ellenőrző, visszacsatoló mechanizmus biztosítja a tanítás során a másolás pontosságát. A tanítás-tanulás folyamat tehát a megfigyelés, ellenélés és a beavatkozás hármasságának folyamatos kombinációja (Premack 1984).

A tanítás, tanító viselkedés is emberi sajátosság. Ugyan előfordul, hogy kisorozódók élő prédát hoznak a fejlettebb kölykeiknek, és azok ilyenkor gyakorolják az elfogás, a vadászat művészetét, de a szülők csak leteszik a prédát és a továbbiakban nem törődnek azzal, mi történik, hogy vajon az a kis nyamvadt kölyök is eleget gyakorolt-e. Tehát hiányzik az előbbi meghatározásból a tanító megfigyelése és beavatkozása az eredmény érdekében. Még leginkább a csimpánzok diótörő viselkedése közben megfigyelt jelenségeket (amiről korábban beszámoltam) lehetne tanításnak felfogni, de sajnos a megfigyelt tanítási esetek nagyon ritkák, ezért tart sok évig a csimpánzkölyöknek az aránylag egyszerű diótörést megtanulnia.

Ahhoz, hogy hatékony tanítás, tanulás alakuljon ki, a tanárnak tisztában kell lennie azzal, hogy a másik lát, néz, tud, akar és *próbálkozik*. Az agynak ezek a képességei csak az embernél jelentek meg. Ezzel függ össze az is, hogy csak az ember szokott gyakorolni, a megtanult, vagy saját maga által kigondolt tudást tökéletesíteni, egy belső mintához igazítani.

Ugyancsak a tanítással függ össze az ember azon tulajdonsága, hogy képes tapasztalatait, érzéseit megosztani társával. Láttuk, hogy ez a képesség már az újszülöttnél jelentkezik, és a felnövekvő gyermek mindig igyekszik mások figyelmét a maga által figyelt dolgokra

terelni, próbál közös tapasztalatokat szerezni a világról, és ez a tulajdonság a felnőttekre is jellemző.

A közös tapasztalatszerzés a legkönnyebben a nyelv segítségével valósul meg. A nyelv az a médium, amelyben a tanító és a tanár megoszthatja tapasztalatát, ellenőrizheti az eredményt, és a tanítvány is lemérheti előrehaladását.

A modern ember mindennapi életében két-három ember társaságában tölt néhány órát szorosabb kontaktusban és sok órát van együtt több százzal, az utazás, munkahely, városi élet során. Szinte el sem tudjuk képzelni, mit jelent egy fejlődő gyermek számára, hogy ébrenléte idején folyamatosan 8-10 felnőtt társaságában van. Például a kalahári busmanok 30-40 fős csoportjaiban 8-10 különböző korú gyermek van. Tehát a gyermek nem vele egykorúak csapatában tölti az idejét, hanem különböző korú gyerekekkel és legfőképpen felnőttekkel, akik állandóan rajta tartják a szemüket, és akik kultúrájában a gyermek a felnőttek életének minden részletében szabadon részt vehet (Lee és DeVore 1976). Szinte elképesztő az a türelem, ahogyan a busmanok a gyermekekkel bánnak. Az előbb idézett beszámoló egyik részében arról esik szó, hogy az egyik férfi nyílhegyet kalapál. Munkája közben odamegy hozzá egy éppen totyogó gyermek és ujját a nyílhegyre teszi. A férfi nem löki le a gyerek kezét, nem szól rá, nem sóhajt fel, hanem türelmesen vár addig, amíg a gyerek elhúzza a kezét. Akkor kalapál tovább, a következő ütésnél a gyerek megint odatette az ujját, megint türelmes várakozás, és ez így ment a megfigyelés szerint teljes 40 percen keresztül. A szocializáció ilyen körülmények között egészen más erköl-

csú, viselkedésű embert eredményez, mint a modern élet sivár tanodáiban vagy a zaklatott, napi néhány órás családjában végbemenő szocializációs folyamat. Egy zárt embercsoporton belül a tanítás a gyermek életében mindennapos dolog. Nemcsak "valamire" tanítják meg, egy technikára, egy ismeretre, hanem apró interakciókban, kis részletekben a csoport egész kultúráját átadják neki, annak minden finom részletével együtt. Ez az átadás-átvétel érzelmi folyamatok hátterében történik. Nem arról van szó pusztán, hogy valamit meg kell tanulni, hanem arról, hogy milyen jó vagy kellemetlen, vidám vagy szomorú élmény is fűződik az ismerethez. Csak az élmény teszi az ismeretet maradandóvá. Ez az, amit a modern időkben a "nevelés" szóval szoktunk emlegetni. És politikusaink azt hiszik, hogy ez az iskola dolga, pedig ez a folyamat lényegében a szocializáció, ami teljes értékűen csak és kizárólag egy zárt, egymásban bízó, egymásért élő közösségben valósulhat meg. A modern nevelés ezért a szocializáció helyett jórészt át is tért a különböző szabályrendszerek átadására, mert az sokkal egyszerűbb. Ezzel elérkeztünk a fegyelmezés jelenségéhez, amivel sokszor próbálják a tanítást helyettesíteni. Az ember veleszületett szubmisszív hajlandósága lehetővé teszi, hogy domináns személyek hatalma alatt olyan viselkedésformákat is felvegyen, amelyeknek önmagukban az égvilágon semmi értelme. Így meg lehet tanítani a katonát az egyszerre történő lépésre, a puska vagy géppisztoly szabályszerű ráncigálására. A fegyelmezés szükséges dolog, különben csoportösszetartó erők híján mindenki azt csinálná, ami neki tetszik, de a fegyelmezés mesterséges pótlék. Pótolni hivatott a motivációt, az elkötelezettséget, a csoportnormákat. Megfelelő szocializáció helyett a fegyelmezés sokszor az egyetlen eszköze a tanárnak az iskolában. A tanulás jó dolog, intim kapcsolat a tanár és a tanuló között. A fegyelmezés ezt az archaikus domináns-szubmisszív viszonyt helyettesíti, nem is mindig sikertelenül. A fegyelmezés nemcsak a tanítást, hanem a dominancia fenntartását is szolgálja. Az emberi csoportokban számos olyan szabály működik, amelyek legfontosabb funkciója a hatalom szerkezetének megőrzése.

A csoportok számára azonban nem csak a tanítás, esetleg a fegyelmezés hoz valamiféle hasznos szinkronizációt. Megjelennek szinkronizációs mechanizmusok a csoport szintjén is. Minden embercsoportban, társadalomban kialakulnak szociális szerepek, ilyen például a tanáré is, de korábban a varázsló, vagy a törzsfőnök is szerepet töltött be, mint manapság a boltos, a menedzser, a pap, a képviselő, az értelmiségi. A felsorolásból kitűnik, hogy a szűken értelmezett, jól meghatározható szereptől a teljesen tágra és nehezen meghatározható kategóriáig folyamatos az átmenet.

A szociológusok sokat foglalkoztak a szociális szerepek kialakulásával, fenntartásával (Berger és Luckman 1967). Itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szociális szerep kialakulása is *szinkronizáló* mechanizmus. Ha belépünk egy boltba, elvárunk bizonyos viselkedési formákat, és nagyon meg lennénk döbbenve, ha minden boltban más szokásokkal találkozoznánk. Nekünk, mint vevőknek is megvan a megszokott szerepünk, és a boltos azt várja, hogy ennek normái szerint viselkedjünk. A társadalom sokféle eszközzel *kikényszeríti*, hogy a szociális szerepeket megtartsuk, mert ez biztosítja a társadalom bizonyos fokú átláthatóságát, lehetővé teszi, hogy azonos viselkedésformák ismétlésével és szinkronizációjával a társadalom tagjai gyorsabban és hatékonyabban éljék megszokott életüket.

9. Élet a megapopulációban

A kulturális evolúció sebes változásai a fejünk felett zajlanak. Érdekes azt is megvizsgálni, hogy ebben a helyzetben mi a sorsa az egyéneknek, milyen *a biológiáját* érintő támadások érték, milyen viselkedésreakciókat mutat a védekezésben. A humánétológia és a biológia egyéb területeinek vizsgálódásai alapján jól ismerjük azokat a *humánökológiai* körülményeket, amelyek az ember biológiai természetére számára optimális életfeltételeket nyújtanának (Csönyi 1992d). Az utolsó kétféle év evolúciója mély nyomokat a hagyott az ember természetében. Egyértelmű az is, hogy az optimális nem mindig azonos a lehetséggel, sőt legtöbbször a kívánatossal sem, tehát nem azért kell ezeket a biológiai szempontokat sorra vennünk, hogy a társadalom feltétlenül igyekezzen megvalósítani őket. Elegendő, ha a társadalom tagja tudja, hogy életkörülményeik hol térnek el az optimálistól, milyen árat fizetnek a civilizáció esetleg már megkedvelt áldásaiért. Érdekes talán azt is megjegyezni, hogy az ember biológiai evolúciója a nagy populációméret miatt szünetel, nincsenek lényeges genetikai változások, csupán stabilizáló szelekció folyhat.

Az ember kis, egymásra támaszkodó csoportokban érzi magát jól, tehát olyan *lakókörülmények* között, amelyek ennek a feltételét megteremtik. Egy kis faluban, amely mondjuk 1500-2000 lakosú, bizonyosan van templom, iskola, orvosi rendelő, vegyesbolt, kocsmá, esetleg faluház vagy művelődési otthon. Ezek az intézmények biztosítják, hogy a falu lakói házaikon kívül is találkozzanak, ismeretségeik, szövetségeik, változó összetételű baráti csoportjaik kialakuljanak, testi-lelki bajokra orvoslást kereshessenek, szükség esetén támaszuk legyen. Egy ekkora faluban, ha mindez megvan, majdnem mindenki ismeri egymást legalább távolról vagy hírből, és kialakulnak azok a szorosabb ismeretségek is, amelyek a szemtől szembe csoportokat jellemzik. Ilyen faluban emberszabású életet lehet élni.

Vegyünk egy ugyanekkora létszámú lakótelepet. A családok izoláltan, kis betonfülkékben laknak, nincs templom, iskola, orvos, de még egy kis eszpresszó sem, ahol munka után egy-két percre megállhatnának, leülhetnek. Az emberek nem ismerik egymást és folyamatosan félnek az ismeretlenektől. Szemtől szembe csoportok nem alakulnak. Mindenki bezárkózik és szociális igényeit áttételesen, vagy máshol igyekszik kielégíteni. Pedig ennek a helyzetnek a felszámolásához nem pénz, hanem csak ismeret és hajlandóság kellene. Ha az építések például nemcsak a geometrikus formák konstrukciójában lennének örömeiket, hanem azt is megtanulnák, hogy majdani lakóik milyen körülményeket élveznének igazán, talán más lenne a helyzet. Ha 2000-3000 ember megérdemelné egy orvost, de legalább egy szociális nővért, egy papot meg egy klubhelyiséget, az is sokat segíthetne. Ausztriában alakult egy építészcsoport, amely a humánétológiai igazán szerint épít kis lakótelepeket, ahol a házak, kertek úgy vannak elhelyezve, hogy elősegítik a társas kapcsolat kiépülését. Amikor az első ilyen felépült, a lakók bizony idegenkedtek egymástól, de néhány év alatt nagyon megszerették a helyet, és azóta több ilyen épült. Vigyáznak egymás gyerekeire, segítenek egyedül élő öregeknek, kialakult egyfajta közösségi tudat anélkül, hogy ha valaki el kíván vonulni, annak nyugalma megzavarják. Leginkább a gyerekek szeretnek itt lakni, és tíz év után kiderült, hogy a lakosok cserélődése messze-messze az átlag alatt van ezeken a helyeken. Modern társadalomban a legnagyobb kár a gyermeket éri. Minden gyermek legalább három évig az anya folyamatos jelenlétét kívánja normális fejlődéséhez, azután pedig sokféle különböző korú emberekkel, felnőttekkel, gyerekekkel való interakciót a szocializáció zavartalan lefolyásához. Ezzel szemben a gyerekek egy részét már a megszületése után néhány hónappal berakják egy bölcsődébe, később egész napos óvodába, ahol hasonló korúakkal van körülveve és nincsen alkalma arra, hogy fejlett imitációs és azonosulási képességével megfelelő felnőtt magatartásmintákat szerezzen. Az öregeket bedugjuk az öregek otthonába, ahol az egyedülléttől, a szerethiánytól szenvednek, a gyermekeket, akikkel törődhetnének, pedig szintén külön zárjuk el. Az iskola, az a ruhatár, ahová gyermekeinket elhelyezzük, hogy fegyelmelt, erkölcsös, munkára motivált felnőttként kapjuk majd egyszer vissza, azt hiszi, hogy neki az a dolga, hogy a kis fejekbe minél több információt töltsön. Mivel ezt a mechanikus folyamatot a gyermekek kezdeményezőképesége, természetes aktivitása igencsak akadályozza, ezért a legtöbb iskola amolyan fegyelmelt intézmény is alakult, ahol a kívánt célt, ha kell, erőszakkal is eléri. Pedig a iskolának afféle gyermek-"törzsnek" kéne lennie, kisebb-nagyobb bandákkal, ahol jó lenni, ahol mindenkit szeretnek, segítenek, ahol a gyermek, ha szükséges, érzelmi támasztól vigaszt kap. Mellesleg persze tanulhatna is valamit, de ha egy tizenéves igazán meg akar valami tanulni, azt rendszerint sokkal gyorsabban teszi, mint azt az iskola képzei. Tanul akkor, ha motiválva van. Az embert a szemtől szembe csoport aktivitása motiválja a legjobban. Ha a család dolgozik, és ezen nemigen lehet már változtatni, akkor az iskolának kellene a család melegét pótolni. Az ismeretelsajátítás, a számonkérés, a teljesítmény harmadlagos, jönne az magától, ha az iskola rádöbbenne tényleges feladatára.

A döntéshozók nem értik például azt, hogy 30-40 éves korú gyermeket egy osztályba bezárva, egyetlen felnőtt irányítása alatt nem lehet megfelelően nevelni. Egy ember felnevelése sokkal több odafigyelést, törődést igényel, ez csak kis vegyes csoportokban megfelelő felnőtt dominanciaviszonyok mellett lehetséges. A társadalom hihetetlen mennyiségű pénzt, energiát képes ölni erőművekbe, gátakba, fegyverekbe, de valamiért nem hajlandó az oktatásra, a nevelésre, a gyermekek kultúrájának felépítésére a szükséges rávalót biztosítani. Valószínűleg azért, mert ezek hosszú távú beruházások. Egy értelmes gyermekkort nyújtó drága iskolarendszer csak 20-30 év múlva szolgálna meg az árat az emberszerű, ki-egyensúlyozott, kulturált felnőttekben. Ilyen hosszú távú, nem különösebben látványos célokat a politikusok nem szeretnek zászlójukra tűzni.

Az iskola és a nevelés kérdése összefügg azzal is, amit az "optimális társadalmi sebesség" kérdésének nevezhetnénk. Akinek gyermekei vannak, jól tudja, hogy a gyerekek életében vannak kritikus időszakok, hogy bizonyos ismeretek elsajátítását nem

lehet túlságosan korán erőltetni, tehát az emberi élőlénynek van valamiféle saját ütemterve a fejlődésre és a felnőtté alakulásra. Azt viszont már jóval kevesebben tudják, hogy ez a felnőttekre is vonatkozik. A felnőtt ember szociális, kulturális lény, amely egy adott környezetben nőtt fel és sok szempontból visszafordíthatatlan fejlődésen ment keresztül. Élményei, kapcsolatai alapvetően meghatározzák véleményét a világról, és azt is, hogy mire hajlandó, mire képes. A mai társadalmi, technikai változások sebessége sokszorosan felülmúlja azt, amivel meg tud birkózni, pusztán élettani okok miatt. Az ember számára természetes, viselkedéstani szempontból optimális változások a generációk ütemében történnek. Ennyit a letelepedésről és a legfontosabb csoportokról, amelyekben élünk.

9.1. "Megszaladási" jelenségek

Nem csak lakásunk, iskolánk áll messze az optimálistól; különböző élettani "megszaladási" jelenségek is beavatkoznak életünkbe. A "megszaladás" biológiai, evolúciós jelenség, akkor fordul elő, ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel. Ilyen például a pávakakasok farktollazata. A színes hatalmas struktúrát a nőstények válogató ízlése futtatta meg, de a hatalmas tollazat a kakas egyéni élete számára nagy teher, a ragadozók sokkal könnyebben kapják el, mint kisebb díszű társait. Azért szelektálódott mégis, mert aki megússza a ragadozókat, az sok nőstény kegyeit nyerheti el, és utódai tovább örökölik a feltűnő díszítményt. A "megszaladási" jelenség időnként egy faj kihalásához is vezethet. Az óriás ősszarvas olyan hatalmas agancsokat szerzett hasonló okokból, amelyek végül lehetetlenné tették életét, kihalt.

Az embernél észlelhető "megszaladási" jelenségek kulturális természetűek. A civilizáció előtti ember nagyon kedvelte az édes ízt, mert a vad gyümölcsökben a cukor csak az érés tetőpontján jelenik meg rövid időre. Így biztosítja a növény, hogy csak az érett gyümölcsöt szedjék le az állatok. Az édes íz kedvelése vezetett tehát a vitamindús gyümölcsökhöz. Manapság évi sok tíz kilogramm cukorral elégtűnk ki ezt a kedvelésünket, ezért "szaladt meg" a cukor kedvelése, ami számtalan károsodás, betegség forrása.

Az ősember másik kedvelt íze a zsír volt, mert az is nagyon tápláló és a vadon élő állatokban nagyon kevés van belőle. A háziállatokban bezzeg sok, nem is említve a szalámit és a különböző kolbászféléket. A zsír és az édes cukor együttes hatása már a gyönyörök teteje, a modern ember ezt is nagy élvezettel fogyasztja, csokoládénak hívják. Ez a szenvedélyünk is "megszaladási" folyamat eredménye (Barash 1980).

Az ember igen korán megtalálta tudatállapotának módosítási lehetőségeit. A busmanok tánca, a jóga, de sok más rítus, ceremónia vezetett tudatmódosuláshoz. Az emberek régóta használnak növényi eredetű tudatmódosító szereket, drogokat a különböző ceremóniák, rítusok közben. Ezek a szokások azonban ritkán váltak szenvedéllyé, mert beágyazódtak a kultúra szövetébe. Nem naponta, hanem bizonyos alkalmakkor, bizonyos emberek élhettek a tudatmódosítás lehetőségével, és legtöbbször valamilyen pozitív segítő, eljárás során. A modern ember úgy kezdi fogyasztani ezeket a drogokat, mint a csokoládét. Megint "megszaladt" valami. Csak az érdekli, hogy kielégítsen egy primer élettani vágyódást, megfosztva azt minden kulturális háttértől.

Ilyen természetű jelenség a prostitúció is, amit sokan szeretnek "ösi" foglalkozásnak nevezni, de ez meglehetősen téves nézet. Csak a normális szociális kötődéseiből kiszakadt, vagy oda be sem ágyazódott ember elégszik meg a szexualitás hármaskörrel közül kizárólag eggyel, a stresszoldóval. Eppen úgy, mint a különböző ízek vagy a drogok esetében, a *prostitúció* is egy mércék nélküli, azonnali kielégülést szolgáltató mechanizmus, és még szegényesebb formában ez a pornográfia is. Az emberi nem lényege a konstrukció. Nemcsak nyers, természet adta táplálékot fogyasztunk, hanem szakácskodunk, kulturális konstrukciókat hozunk létre, izharmóniákat, új kombinációkat, étkeket, amely nemcsak a test szükségleteit elégíti ki, hanem a szellemet is foglalkoztatja, felfedezőútra visz, magasabb rendű élményt nyújtva, mint az állati falás. A szexet illetően, aki nem kér a párkapcsolat gyönyöreiből és gyötrelmeiből, aki nem élvezzi azt a szociális konstrukciót, amit egy pár, egy család képez, szegény ember, aki a legprimitívebb állati ösztöneit szolgálja. Van a termodinamikának egy érdekes tétele, amely szerint, ha egy energiatermelő folyamatból maximális részt akarunk munkává alakítani, akkor az energia felszabadítását sok apró lépésben kell elvégezni, különben az energia túl nagy része alakulhat át haszontalan hővé. Ez a tétel a kulturális élvezetekre is alkalmazható. Minél több szertartás, konstrukció veszi körül elemi biológiai igényeink kielégítését, annál magasabb kultúrában élünk és annál több élvezetet szerzünk másodlagos örömközpontjaink kielégítésével is. A szakács remeke és a hozzá illő étkezés ceremóniája nemcsak étel, hanem szórakoztat és művel is. A kedves meghódítása, a párkapcsolat fokozatos kiépítése, a párkapcsolatban folytatott szexuális élet sokkal több örömet hoz, mint a nőstény pusztá letelepedése. Sajnos modern kultúránk sajátos alszentsége lehetetlenné teszi, hogy a gyerekek megfelelő mintákkal találkozzanak és tanulmányozzák azokat, pedig minden kultúra tanult dolog.

Magyarországon sokkal többet költenek az autókra, mint az az általános életszínvonalból következne. Nálunk, de persze máshol is, az autó kisebb mértékben közlekedési eszköz és nagyobb mértékben státusszimbólum. Minden kultúrában vannak státusok és ezekhez megfelelő szimbólumok is tartoznak. Baj akkor van, ha ezek a státusok nem illeszkednek a kultúrába, ha a státusokat nem a közösség életében való tevékenység, a közös célokért való munka során nyerjük, hanem a státusok egyszerűen vehetők. Ez is "megszaladási" jelenség. A kultúra saját folyamataival szerzett státus sokkal értékesebb, mint az, amit meg lehet venni. A természetes státus lehet eredmény, jutalom, megbecsülés, egy közösségben betöltött funkció, amelyet nem fenyegetnek mások, nem fordulhat elő, hogy holnap valaki egy nagyobb, egy újabbat vesz és a miénk ettől értéktelenné válik.

Vannak bonyolultabb megszaladási jelenségek is, egyik a hatalom megszaladása. Az ember szüntelenül képes azon munkálkodni, hogy a rangsorban minél előkelőbb helye legyen. Ez a modern embernél is így van. A civilizáció előtti ember esetében a státus, a rangsor a kultúra szerves része volt. Az elnyerhető "hatalom" személyes kapcsolatokban kiépülő dominanciát jelentett. A modern társadalmak számtalan hatalmi pozíciót hoztak létre, amelyek lényegében adminisztrációs, szervező, szakértői munka alapján működő döntési központok. A pozíciók betöltőinek a szó etológiai értelmében vett hatalma minimális, mégis a kultúra olyan cícomákkal vette körül ezeket a pozíciókat, amelyek úgy tüntetik fel, mintha valódi hatalomról lenne szó és a hatalomvágnak nincsen biológiaiailag is érzékelhető felső határa. Mint például az éhségnek a jóllakás. Mindenki csak annyit eszik, amennyitől igazán jóllakik, senki sem tud tízszer annyit elfogyasztani, de a hatalom valódi vagy látszólagos növetésének kevesen tudnak ellenállni. Nem fejlődött ki ilyen korlát, mert a kis csoportok terjedelme magától korlátozta az elnyerhető hatalom mértékét. Miután a hatalomvágnak nincsen ilyen felső korlátja, az emberek

korlátlan hatalmat szeretnének, noha éppen etológiai okokból azt funkcionálisan amúgy sem tudnák érvényesíteni. Az Egyesült Államok elnöke nem az Államok ura, még kevésbé a világé. Döntései a hatalmas szakértő- és politikai döntéshozó csapatok két-három, gyakorlatilag egyenértékű változatai közötti választásra korlátozódnak. Valódi hatalma kevés ember felett van, talán a titkárnők és néhány adminisztrátor meg politikus tartozik e szűk körbe, ahol igazán ő az első.

Persze, ha ezt a konkrét hatalmát gyakorolja is, abból éktelen nagy botrány támad.

Még lehetne sorolni a "megszaladási" jelenségeket Talán csak egyet említek még, részletezés nélkül. A pénz világa is ilyen jelenség eredménye. A pénz tulajdonképpen a hatalom, a dominancia szimbóluma. A dominancia gyors változásait, cseréjét, elosztását teszi lehetővé. Elmegyek egy gyárba és alávetem magam az ottani vezetők dominanciájának, azt csinálom, amit mondanak. A hónap végén ezért pénzt kapok, ami egy dominanciaszimbólum, elmehetek egy boltba és rámutathatok egy tárgyra, ezt kérem és némi dominanciaegység átnyújtása után meg is kapom. Az ember elosztási hajlandósága, a szabálykövetés készsége és a dominancia-alávetési készség tulajdonságai mutatkoznak meg ebben a folyamatban. Ez mindaddig egy zseniális, etológiai természetű megoldása a nagyobb tömegekben jelentkező dominanciaproblémáknak, amíg a szimbólum léptéke nem szalad meg. A milliók, milliárdok létezése, elnyerhetősége és osztogatása tipikus "megszaladási" jelenség. Ha valaki megvesz egy százazreket foglalkoztató vállalatot, nincs semmiféle módja arra, hogy az ott dolgozókat a szó eredeti jelentése szerint dominálja. Nem sokat tehet velük, a pénz szimbóluma egy másik játékerteret nyitott meg számára, ahol megint csak szűk körön belül érvényesül hatalma, dominanciája.

A "megszaladási" jelenségekkel rokon, bár némileg más természetű az a jelenségcsoport, amelyben az ember alapvető humánológiai igényei, amelyek természetes módon nem elégülhetnek ki, mégis a felszínre törnek és a modern ideavilágban különös megfogalmazást nyernek. Talán a kultúra "etologizálása" néven lehetne őket számon tartani. Az ember szeretne kis személyes csoportokban élni, azok tagjait jól ismerni, elmerülni a kis csoport szociális melegében. Ennek az igénynek a pótlására jelentek meg a "pszeudocsoportok". Valamiféle előformáik, klubok, egyesületek formájában már régóta jelen vannak, de igazi formájukat a televízió hozta létre. A "szappanoperákban", a "szomszédok" sorozatokban különböző társadalmi rétegek számára különböző szinteken láthatunk egy kiterjedt családot, mindennapi problémákkal, válásokkal, egybekelésekkel, születésekkel, halálokkal, mindent pontosan úgy, ahogyan egy kis, egymást jól ismerő csoportban ezek megtörténnek. Lehet, hogy rokonaink más városokban vannak, nem hívjuk fel őket telefonon és nem írunk nekik levelet, nem kopogunk be a szomszéd nénihez, hogy kell-e neki valami a boltból, nem hallgatjuk meg az ismerőst az utcán, hogy kalandjait elmesélje, de minden este hajlandóak vagyunk leülni egy órára a televízió elé, hogy mindezen dolgok csinált mását végignézzük. Ezeknek a műsoroknak hallatlan népszerűsége humánológiai jelenség. Ez hiányzik, ezt szeretnénk, egy kicsi, jól átlátható társadalmat.

Régen a szociális élet része volt, hogy őseink ültek a tűznél és hallgatták az öregeket, meg a csoport tekintélyesebb tagjait a világ dolgairól, arról, hogy mennyi húst kell majd szárítani, fenyeget-e éhínség, ellenség, gonosz varázslat. Jó volt hallani, látni, hogy sorsunk, a csoport sorsa megbízható, jól ismert kezekben van. Ma ugyanezt szolgáltatja a média, amikor a világ nem túlságosan sok, egy-két tucat politikusát napról napra bemutatja, amint intézik dolgainkat. Értenek hozzá, magabiztosak, intézkednek. Ezek az emberek jól kiválasztott színeszék, jól megírt szerepeket játszanak. Nekünk. De a világ dolgairól fogalmuk sincsen. Ki tudta megmondani, mondjuk, egy héttel a berlini fal leomlása előtt, hogy egy hét múlva új világ kezdődik? Sokszor elismerték, hogy senki, sem a politikai bohócok, sem a háttérben lévő szakértők. A világ igen bonyolult, és ha lehetne belőle valamit érteni, az bizonyára a matematika, a közgazdaság és a pszichológia száraz nyelvén lenne csak érthető, ezek nem sok embert érdekelnek. Ami mindenki számára érdekes, az a döntéshozók kis, ismerős csoportja. Ha őket látjuk, megnyugszunk.

Ha kinyitjuk a televíziót, behallgatunk a rádióba vagy újságot olvasunk, mindig találkozunk megrázó, veszélyes beszámolókkal. Felrobbantották, leesett, meghalt, becsukták, elégették, kigyulladt, lerombolták, belevesztett, nem találják, elrabolták, életveszélyben van, lemondott, vagy esetleg le fog. Egyszer humánológia-kurzusom hallgatóival megvizsgáltunk vagy húsz napilapot és folyóiratot abból a szempontból, hogyan használják ki az emberek veszély iránti érzékenységét az érdeklődés felkeltésére. Megszámoltuk, hogy az egyes cikkek címében milyen arányban fordulnak elő a veszélyhelyzetet jelző szavak. Nagy meglepetésünkre azt találtuk, hogy az újságtól, napi- vagy hetilaptól függetlenül a címek 20%-ában vannak ilyen szavak, a szórási egészen minimális, 1 körüli volt. Vagyis a különbözőszerkesztő urak és hölgyek anélkül, hogy ennek a mechanizmusát ismernék, minden újságban pontosan ugyanannyi veszélyhelyzetet tálnak nekünk. No persze éles a verseny, aki unalmas cikkeket közül, az lemarad, aki túl sokat, az elborzaszt és megint csak kiesik a versenyből. Az ember érzékeny a veszély jeleire, a média pedig ezt kihasználva gyártja a teljesen felesleges, értelmetlen információkat arról, hogy Kínában egy busz lezuhant és hatvan ember meghalt, vagy a Gangeszbe fúlt harminc ember egy hajóval. Az, hogy közben milliók haltak meg rákban, balesetben, végső elgyengülésben, gyilkosság miatt, az érdektelen, az statisztika. A sok közül egyet kiválasztani, konkrét elemeit bemutatni, az igen, az hatásos, figyelemfelkeltő dolog. Erre vevők vagyunk. Emlékszem, egyszer a hetvenes évek elején egy kis olasz faluban egy kisfiú beleesett egy keskeny, mély kútba. Beleesett, és egy héttel nem tudták kihúzni, meg is halt szegény. Azon a héten az egész világon ezzel a hírral kezdték műsoraikat a híradók, mi van a kisfiúval: még él, még nyőszörög, a mamája borzalmas állapotban van. És valóban, ha az ember belegondol, hogyha ő lenne az anya helyében, beleőrülne. De a világ nagy és borzalmasan összetett, ugyanazon a héten is százazrek pusztultak el talán hasonló fájdalommal. A százazer egy szám, egy olasz kisfiú, akinek a nevét is ismerjük, pedig valaki, akihez már kötődünk.

A modern társadalom legmélyrehatóbb beavatkozása az emberi természetbe az volt, hogy lerombolta a kis kultúrákat elválasztó határokat, tönkretette a zárt, szentől szembe csoportokat. Ez a folyamat még csak nem is egészen új keletű, már a nagyobb létszámú kultúrák kiépülésével megkezdődött. A csoportkultúrában élő ember számára minden, ami jó és elfogadható, az megvan az adott kultúra globális reprezentációjában. Amikor a zárt csoporttársadalom kinyílik, az egyén hamarosan sokféle kultúra hordozójával találkozik, a korai és a mostani városokban a szomszéd, a munkahelyi társ egészen különböző dolgokat tarthat jónak, rossznak. Vita, összehasonlítás kezdődik. Az a folyamat, ami a Biblia szép költői nyelvén a "jónak és a rossznak a megismerését" jelenti. "Ádám" a csoporttársadalomból kilépve kénytelen saját maga felismerni a jót és a rosszat, mert ebben a csoport már nem segíti. A kis kultúra nem adott módot a válogatásra, a jó és csak a jó adott volt. És sajnos az evolúció a választásra nem készítette fel az embert. Ez teljesen új feladat. Valójában nem is oldható meg, hiszen

a kis kultúra globális reprezentációi önmagukban már kiállották a megbízhatóság összes próbáit, sok generáción keresztül. Egy új szokást, nézetet, gondolatot átvéve egy másik globális és kipróbált reprezentációból, semmiféle biztosítéka annak nem lehet, hogy ez működni fog, hasznos lesz, jó lesz.

A későbbi fejlődéssel már teljesen eltűnt fejünk felől az átlátható, ember méretű globális reprezentáció. Elvesztettük a viszonyítási alapjainkat. Mintha a várépítő természetek hirtelen mindenféle ki nem próbált kis viselkedési utasítást kapnának, hogy építsenek velük várat. Biztos a kudarc. Az az utasítás, ami az egyik viselkedési komplexben hasznos, nem biztos, hogy jó a másokban. A komponensek egymásra épülése veszett el.

Érdemes azt is megjegyezni, hogy a modern társadalmak tele vannak "felülről" szervezett, szépen elképzelt intézményekkel, amelyek valójában üresek. Csak azok működnek, csak azok nyernek valódi funkciót, amelyek számtalan módon kapcsolódnak az adott társadalom vagy hely kultúrájához. Az emberi tevékenység rendkívül nagyszámú apró kis elemből, agyi reprezentációból nyeri a működéséhez szükséges feltételeket. Ha ezeket valaki helyettesíti egy nagy ívű elképzeléssel, olyan szociális organizációval, amelynek nincsenek meg az apró kapcsolatai az emberekkel, akkor az nem fog működni. A maga evolúciós folyamatában az emberi társadalmak mindig alulról szerveződtek, először jöttek létre a primer csoportok, és csak azután a másodrendűek. Manapság villámgyorsan alakítanak komplex organizációkat anélkül, hogy a résztvevők akár csak ismernék egymást. Stabil, mindenki által elfogadott társadalmi struktúrákat csak alulról kiindulva lehet felépíteni.

9.2. Egytagú csoportok

Az ember persze reagált erre a helyzetre. Reakciója különös. A modern társadalmak felépülése során radikálisan csökkent a csoportméret és a mai világban egyre, azaz egyetlen személyre redukálódott. A modern társadalmak egytagú csoportok szövetségeiből épülnek fel. Elég megnéznünk például azt, hogy mit ajánlunk a fiataloknak az önálló élet kezdésekor. Nem azt, hogy légy hűséges a csoportodhoz, a családodhoz, az életed is áldozd fel értük, hidd el, amit az idők mondanak és rendezd életed a csoportod érdeke szerint. Inkább valami ilyesfélét: terveid, céljaid vannak, meg akarsz valósítani önmagad. Keresd meg ennek a módját, harcolj és köss jó kompromisszumokat. Párod, ha lesz, ő is önmagát akarja majd megvalósítani, egyez meg vele, ha nem tartja be az egyezséget, menj a magad útján.

Ezek bizony a csoportok közötti egyezségek mechanizmusai! Elveszett a lojalitás, az önfeláldozás, a morális támogatás, és még a közös akciók is korlátozottak, amelyek korábban a csoport-, valamint a párkapcsolatokat létrehozták és jellemezték. Maradtak a kompromisszumok, a szüntelen védekező állapot, a csoportok közötti kapcsolatok racionális taktikái, lojalitás helyett az egyezkedés kultúrája.

Az egytagú csoportok a kulturális evolúcióban is új színteret nyitottak. Korábban a személyiség a globális és lokális reprezentációk révén harmonikusan illeszkedett a csoporthoz és a csoport kultúrájához. Most nincs mihez illeszkedni, a szocializáció nem biztosítja az ellentmondásmentes ideák átvételét, a lelki békét és harmóniát. A gyermeket nemcsak a család, hanem a szomszéd gyerek, az iskola és a televízió is neveli. Értékei a globális reprezentációkból átvett, sokszor egymásnak ellentmondó összevissza komponensek. Ebben a helyzetben hirtelen megnőtt a lokális reprezentáció szerepe. Kialakult egy új evolúciós alrendszer, a modern *személyiség*, amely ha nem túlságosan rosszul indul, valamennyire képes saját maga kiválogatni azokat a kulturális komponenseket, amelyek a saját elméjében, a saját lokális reprezentációs hálózatában ellentmondásmentes rendszert, valódi jelentést hozhatnak létre. Csak olyat fogad be, ami illeszthető a többihez, tehát elgondolható gondolatokkal, végrehajtható akciók lehetőségeivel rendelkezik. Ez is evolúciós folyamat, konvergenciával, időbeli replikációval. Hasonló a bioszféra evolúciójához, abból is csak egy van, abban is csak olyan komponensek maradnak meg, amelyek összehangolhatóak, amelyeknek értelmük van. Az ember életideje eltörpül a bioszféráé mellett, de a személyiség kialakulásában ugyanezen evolúciós erők munkálkodnak (Csönyi 1990).

Létrehozhatunk egy apró, személyes globális reprezentációt, egy új humanitást, egy új, autonóm embert. Kitöltik valamivel azt a szabadságot, amit a kulturális evolúció ideáinak versengése érdekében az emberre kényszerítenek.

Popper Péter: Hazugság nélkül

AZ EMBERI GONDOLKODÁS KEZDETEI

Lurkó kutyámnak, a szálkás szőrű tacsinak ajánlom, aki megtanított arra, hogy az állatok is hazudnak de nem gonoszságból, vagy élvezetből, hanem csakis célirányosan és sokkal kedvesebben mint az emberek.

...

Európa: a biblikus gondolkodásmód

Azonban a gyökerek jóval mélyebbre nyúlnak. A Biblia nagy ötlete az elválasztás, a vagylagosság, a tiszta minőségek birodalmának megteremtése. Ahogy tiltja az állati és növényi eredetű fonalak összeszövését vagy a tejes étel keverését a hússal, ugyanúgy követeli meg a homogén egységet vallásban és erkölcsben is. Ámbár soha nem állítja, hogy nincsenek más istenek, de azt megköveteli kiválasztott faitól, hogy "ne legyenek *neked* más isteneid rajtam kívül". Később a hívek már "Unus est Deus"-t kiáltanak, vagy is azt, hogy "egyedül Te vagy az Isten!" Egyedül Te vagy a végső létező, örökkévaló és társtalanul magányos, senki nem léphet melléd, senkivel nem osztod meg a világ királyságát, mindenhatóságodban senki sem részesülhet. Válaszd el hát Istent a nem istenektől, mindenféle égi hierarchiáktól, az embertől, az állattól, a növénytől, de még az ásványtól is. Ne borulj le soha ember előtt, ne tisztelj szentté hazudott állatokat, fákat, köveket, még akkor sem, ha a kő az égből hullott alá. Ne keverd össze semmivel az Isten szentségét!

Válaszd el a jót a rossztól, ha már ettél gyümölcsöt a jó és rossz tudásának fájáról, mint ahogy Isten elválasztotta a világosságot a sötétségtől, a szárazat a víztől, az ég feletti és az ég alatti vizeket egymástól, a férfit a nőtől, az ünnepet a hétköznapiaktól, a szentet a profántól. Törekedj tiszta fogalmak megalkotására és használatára, szeresd a definíciót, és legyen a te szavad igen-igen vagy nem-nem, és minden más a Gonosztól való. Legyél egyértelmű, zsidó vagy pogány, szeress, vagy gyűlölj, mert a langyosokat kiköpi az Úr az ő szájából. Ébredj rá, hogy az igazi dolgokat nem lehet kicsit csinálni. Az ember nem lehet egy kicsit hívő, egy kicsit vallásos, egy kicsit gyilkos, egy kicsit terhes, egy kicsit vérbajos, egy kicsit halott! És a te legfontosabb szavad legyen a *vagy*, de nem a létezés, hanem a vagylagosság értelmében. Amíg élsz, örökké válassz és döntsél, hogy jobbra mész vagy balra, fölfelé nézel vagy lefelé, kárhözatra adod-e az életedet vagy üdvösség re. Mert üdvözülni vagy elkárhözni sem lehet egy kicsit. És ne csak az elmédbe, de a szívedbe is írd fel *a kizárt harmadik* törvényét, úgy, ahogy a logikában tanultad. Ne legyen semmi kétséged abban, hogy két ellentmondó (kontradiktórikus) ítélet közül az egyik biztosan igaz, a másik biztosan hamis. Ámen.

Annak hazudnak, aki kérdez és fenyeget

Ámen, ámen... Rendben van. Csakhogy ebben az esetben nagyon sokat kell hazudni. Akit soha nem kérdeznek, az félig már mentes a hazugságtól. Mert szabad hallgatnia. Ám az Isten kérdez. Folyton kérdez, az "Ádám, hol vagy?" óta. Mi bűnöket követtél el? Tiszta életet élsz? És mi is folyton kérdezzük egymást, hiszen az ő képére teremtettünk. Mit tettél? És miért tetted ezt? Hol voltál? És mikor jössz haza? És mi történt az iskolában? Feleltél? Tanul tál? És tovább: Szeretsz? Már nem szeretsz? Megcsaltál? És ki vagy te egyáltalán? Miben hiszel? Kinek a pártján vagy? Megkaptad a pénzt? Elkészül tél? Félsz? Örülsz? Felelj! Vagy már szóba sem állsz velem?

Így hát, akit kérdeznek, felelni szokott. S akkor már az is kérdés, hogy igazat válaszol-e vagy csüri-csavarja. Attól függően, hogy milyen kockázata van az igazmondásnak. Bevallhatja-e valaki, hogy Aserákban hisz, Báálloknak áldoz, szent fák előtt borul le. Rettenetes lesz a büntetése. S miután Isten a szívekbe, sőt a vesékbe lát, önmaga előtt is el kell hazudnia kétségeit és hűtlen gondolatait. S így tehet eleget a végső parancsnak: Légy egy értelmű! S ha nem vagy az, akkor törd magad egyértelművé.

S az ember ugyanezt követeli. Legyél katolikus! *Vagy* protestáns. *Vagy* zsidó. *Vagy* buddhista. *Vagy* istentagadó, vallástalan. De Európában senki sem felelheti, hogy ő egy zsidóba oltott, Krisztus-hívó buddhista, sok kétellyel a lelkében. Mert számunkra ez egy szélhámos válasza. Senki sem válaszolhatja a szeretetre vonatkozó ősi kérdésre, hogy "nagyon szeretlek, de néhanapján unlak, sőt egyszerűen egyszer az is előfordult, hogy kifejezetten utálta lak". Melyik nő vagy férfi fogad el egy ilyen választ? El kell hát fojtanunk mindent, ami zavarja művileg kialakított egyértelműségünket. Ezért társadalmi méretű betegségünk a neurózis.

Márai Sándor Baleset című elbeszélésében egy szerelmes éjszaka után a férfi önfeledten dúdolva borotválkozik a fürdőszobában, a nő sűrög-forog, reggelit készít. Elsuhanva a fürdőszoba nyitott ajtaja elé, a nő játékosan beszél:

Szeretsz? Nem! - mondja a férfi, s csak akkor rémül meg, amikor utánagondol, hogy mi csúszott ki a száján.

Késő! A szó elhangzott. Még gondolatként is ártatlan lett volna. Kimondva gyilkol. A nő az ágyra roskadva kétségbeesetten zokog, a férfi nem mer előjönni. Később, amikor már csak csendes hüppögés hallatszik, kidugja a fejét a fürdőszobából, és igazi férfi idétlenséggel azt mondja: Kukucs... Hazudnunk kell hát rendületlenül, Istennek, szerelmünknek, barátunknak, főnökünknek, munkatársainknak. Hazudnunk kell, mert elvárják tőlünk, mert nemigen viselik el az igazságot, és mi sem viseljük el önmagunkat minden ellentmondásunkkal együtt. Hazudnunk kell, mert félünk az igazmondás következményeitől. Ha azt akarod, hogy keveset hazudjanak neked, akkor keveset kérdezz és ritkán Fenyegess.

Pesze még mindig nyitva marad a kérdés, hogy Istennek (ha van) ki a kedvesebb: Egy önmagát és életformáját vállaló kurva vagy egy apáca, aki erotikus fantáziával vívódik éjszakánként?

Azsia: a Bhagavad Gíta, szelleme

Lehet, hogy a földrajzi helyzet sem közömbös? Európa szűk kontinens. Finoman tagolt területén apró és kicsit nagyobb országok zsúfolódnak össze. Kevés a szabad tér. Nagyon fontos a precíz elhatárolódás, a dolgok - nyelv, kultúra, gazdaság - minőségének meghatározása, a körültekintő racionális logika: ez van, ez nincs, ilyen a világ, és ilyennek kellene lennie (beleértve saját magunkat), ne keverjük össze őket, ezek a másodpercek, percek, órák, ezek a remények, ez pedig a bizonyosság, ez az élet és ez a halál.

Ázsia a végtelen tér, tundrák, sztyeppék, szemhatárig terjedő síkságok, égig érő hegyek, sok százmillió népek birodalma. A közel és a távol ott mást jelent, mint Európában. Mást jelent a most, a nemsokára, a majd is. Van hely, van idő, van ember, amennyi tetszik. Ázsiában nem fontos a tiszta minőség. Hadd keveredjenek a dolgok. Ahogy a valóságban is keverednek.

Ázsiában nem érvényes a kizárt harmadik törvénye. Az indiai logikai rendszerek szerint két ellentmondó ítélet - fehér és nem fehér - között igenis lehetséges a harmadik variáció is. Például valami lehet egyszerre fehér és nem fehér is. Férfi és nem férfi. Igaz és nem igaz stb. Ázsiában más jelentéstartalma lehet annak, amit Európában egyértelműen hazugságnak nevezünk. Mert a dolgok magukban hordozzák az ellentétüket is. Az önmagának való ellentmondás ténye nem hiteltelenít egy tanítást.

A világ nagyon nagy. Nem fér bele egy ember fejébe, de egy eszmerendszerbe, egy tudományba, egy vallásba sem. A mi látókörünk nagyon szűk. Nem baj, sőt kívánatos, hogy a létező valóság különböző aspektusaival táguljon. Ezért ők nem a vagylagosságban, hanem az és-ben gondolkoznak. Aki csak Siva-hívó, az kevesebbet vesz föl magába az istenségből, mint aki Siva-hívó és katolikus. Aki buddhista és keresztény és taoista, az többet tud a világ titkairól, mintha bezárná magát csak egy vallás falai közé. Transzcendencia csak egy van. De megnyilvánulásai sokfélék. A vallások? Mint ha egy hegyet sok oldalról fényképeznek. Minden kép más, de ugyanazt a hegyet mutatja. Minden vallás ugyan arról az egyetlen transzcendenciáról beszél, egy más kultúra más szempontjaiból, másféle nyelvezeten. A Talmud így ír erről: "Az Örökkévaló sok tükörben nézi magát, és minden tükörben egy másik arcát látja." Aki nem tudja elfogadni a sokféleség egységét, amiben föloldódik minden ellentmondás, az soha nem fogja megérteni egy keleti ember észjárását. Hazugnak fogja tartani, pedig csak a tökéletesség felé törekszik.

Az igazság érdektelensége

Füst Milán hozza fel a következő példát. "A világtengeren úszik egy óriási teknősbéka. A teknősbéka hátán áll négy elefánt. Ormányukkal tartják a Földet." Igaz ez? Valószínűleg nem igaz. Kitalálás. Mese. Költészet. Vagy ha úgy tetszik, hazugság. Érdekes ez?

Nem érdekes! Azonban az nagyon érdekes, hogy ez a "hazugság" működött. Egy kultúra épült fel rajta. Filozófia, vallás, erkölcs, gazdaság, művészet. Emberek nemzedékei éltek és haltak, gazdagodtak, szegényedtek, művelődtek, imádkoztak, szerettek, háborúztak ebben a hazugságban. Sohasem a szavak érdekesek. Nem érdekes semmilyen hitvallás, eszme, világkép, tanítás. Minden, ami rendszerbe, tézisekbe, tételekbe foglalt elmélet, az halott. Szellemi múmia. Olvasni, meg tanulni őket csak az agy tréningje érdekében hasznos. De megjegyezni e szikkadt és élettelen mondatokat tökéletesen fölösleges. A Tao mondja: *"Vess el minden írást, de előtte olvass el minden írást. "És: "A szent könyveket azért kell tanulmányoznod, hogy legyen mit elfelejtened."*

Ami egyedül fontos és érdekes, az a hatás. Főleg kutatást szervezni arról, hogy igaz-e Mózes látomása a Sínai-hegyen. Égett-e a csipkebokor és szólott-e a Hang? S kívülről, láthatóan, hallhatóan égett és szólott, vagy belül, Mózes lelkében? A fontos a hatás, hogy a Tízparancsolat három és félezer éve a tisztességes emberi viselkedés alfája és Omegája annak az embernek a számára is, aki nem hívő, nem vallásos, és talán soha nem is vette kezébe a Bibliát.

Érdektelenek Jézus csodái, igaz-e, hogy feltámasztotta Lázárt? De Jézus óta működik és hat az a tudás, hogy nemcsak cselekvéssel, de gondolatokkal és érzésekkel is lehet bűnt elkövetni. Az erkölcsi világrendben nemcsak a tettek, hanem a szándékok, a képzelet alkotásai, az indulatok, a szenvedélyek is számítanak. A hatásra kell figyelni, nem a tárgyi igazságra vagy hazugságra. A zen buddhista koanok azért tűnnek olyan abszurdnak, mert a mester soha nem a konkrét kérdésre válaszol, hanem arra a lelkiállapatra, amiben a kérdés megfogant. Mint ahogy a modern magfizika is azokból a hatásokból vonja le következtetéseit, amit kutatási eszközeinkkel okozunk az elemi részecskék világában. Megismerésre van szükségünk, nem okosságra.

A Tao arra figyelmeztet, hogy *"Az ember könnyen áldozatává válhat saját okosságának. Az okosság nem egyéb, mint élénk, nyugtalan működése az elmének, nem egyéb, mint gyors válasz a kérdésekre. Az okosság meggondolatlan és hiú, szívesen tolakszik előre, hogy megmutassa magát. Különbözik mind a bölcsességtől, mind a tudástól. Nem mély, nem józan és nem tiszta... Minél okosabb az ember, annál hosszabb az Út!"*

A tudományos igazság

A tudományos igazság független az ember szubjektív elfogadásától. Ezért a tudomány a legarisztokratikusabb jelenség a világon. A tudományban nincs demokrácia! Hátér fizikatanár véleménye nem ér többet, mint Einsteiné. Volt idő, amikor Kopernikusz világméretű tudomány képviselői egyhangúan leszavazták a geocentrikus világméretű névben. Sőt, máglyán elégették követőit. Igaza mégis Kopernikusznak volt!

A tudomány akkor adományozta egy állításnak az "igazság" rangját, ha az ismeretek adott színvonalán azt be lehet bizonyítani, de elvileg soha nem zárható ki a megcáfolás lehetősége sem, akár a közeli, akár a távoli jövőben. A tudomány szótárában ezért nem szerepel az "abszolút igazság" fogalma. "A fény egyenes irányban terjed!"

"A háromszög szögeinek összege 180 fok." Igaz ez? A síkgeometriában igen. A térgeometriában nem! Vagy itt van a "pont", szegényke. Az ő definíciója így hangzik: "A, pont egy kiterjedés nélküli síkidom. Csak hogy kiterjedés nélküli síkidom a valóságban nem létezik. Ez a nem létező, azonban mégis egy axiomatizált kiindulópontja a geometriának. Többek között ezt hozza fel példának Vaihinger híres könyvében, ami "A mintha filozófiája" címet viseli. Vagyis, hogy létrejönnek társadalmi közmegegyezésen alapuló konvenciók, nevezetesen, hogy bizonyos kitalációkat - hogy ne mondjam: hazugságokat - igaznak fogadjunk el. S ezeknek az axiómáknak a segítségével tud működni a mindennapi élet, a tudomány, a vallás, a művészet... Például vitathatatlanul sok sikerrel működik a pszichoanalízis. Karl Popper, a neves filozófus mégsem fogadja el tudománynak, mert bár állításainak nagy részét bizonyítani tudja, de azok nem cáfolhatók. Vagyis nem képzelhető el egy olyan élethelyzet és viselkedés, amikor azt mondhatjuk: Ha ebben a helyzetben valaki így viselkedhet, akkor erre nincs pszichoanalitikus magyarázat, a tan egésze, valamelyik része téves. A tudományos igazság tehát nem feltétele a hatékonyságnak, a működésnek.

lehet-e hatásos és jól működő egy tévedés, valami, ami nem igaz? Természetesen igen. Legfeljebb az vitatható, hogy mennyi ideig, milyen fenyegető a lelepleződés veszélye. Hiszen mennyi ideig számított megdönthetetlennek a geocentrikus világmép, nélkülözhetetlen gyógyódnak az érvágás, vagy az "éter" feltételezése a kozmosz egyik legfontosabb elemeként. Ijesztgethetem a gyereket a "zsákos emberrel", és valódi félelem kel életre benne, és valódi gyűlöletek lobbannak fel, haláltáborok működnek éveken át, ostoba és rasszista ideológiák hatására. Ezért mondták a régi bölcsek: Vigyázz a nem igaz dolgok kimondásával, mert a tévedés, a hazugság olyan, mint egy vaktában kilőtt nyílvesző, nem lehet tudni, hogy mit talál el, kit sebez halálra.

A kijelentett igazság

A nagy kérdés, hogy valóban az igazság kizárólagos kritériuma-e a bizonyíthatóság és a cáfolhatóság? Ami nem bizonyítható és cáfolható, az nem lehet igaz? Dehogynem! És ezzel átlépünk a tudományos igazság birodalmából a kijelentett igazságokéba. Amelyek éppolyan helytálló igazságok lehetnek, mint a tudományosak.

Van olyan gondolkodó, aki szerint egész erkölcsi világrendünk Szókratész egyetlen mondatán alapul: "Jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni." Ez lehet százszázalékosan igaz annak a számára, aki elfogadja. Karinthy híres versének utolsó sorai:

"Inkább egyenek meg a férgek, mint hogy a férget megegyem."

Szerinted igaz? Akkor számodra igaz! Rendíthetetlenül. Szerinted pedig nem igaz? Akkor számodra nem igaz. Lehet, hogy számodra az igaz, hogy inkább megeszed a férget is, csak hogy mentsd az életedet.

Mint ahogy butaság azon lamentálni, hogy Giordano Bruno vagy Galileo Galilei volt-e igazabb ember? Bruno igazsága az volt, hogy ha kell, máglyára lép a tanaiért. Galilei igazsága az volt, hogy meg kell őriznie magát a tudomány érdekében.

Ám te az igazság objektivitását kéred számon. Az általános érvényességet. Kinek a szemében? Az általános ember szemében? Hát van általános ember?

A kijelentett igazság érvényessége az elfogadástól függ. Elfogadást csakis a szubjektumtól, az emberektől kaphat. Ettől kevésbé igazság?

A szubjektív igazság éppen annyira létező, mint az objektív. Ha valaki szerelmes, szerelme tárgyát rajongóan tökéletesnek, erotikusan vonzónak látja. Egy másik ember számára érdektelen vagy visszataszító. Változtat ez a szerelem tényén, ha úgy tetszik, létezésén, igazságán?

Hamlet egyszer kifakad: "Dánia börtön.

Rosencrantz: Úgy az egész világ is az.

Hamlet: De még milyen! Mennyi rekesz, őrhely és dutyi van benne. Dánia egyik legcudarabb.

Rosencrantz: Mi nem úgy gondolkozunk, fönség.

Hamlet: Nektek hát nem az. Mert nincs a világon se jó, se rossz. Gondolkozás teszi azzá. Nekem börtön."

Miről lehetne itt még vitatkozni? *Hamlet* igazsága Dániáról más, mint *Rosencrantz*-é. Kérded, hogy kinek van igaza? Ez nem megkérdendő! Mindegyiknek a saját érzése, gondolatai szerint.

Eddig egyének elfogadásáról volt szó. Ám vannak kijelentett igazságok, amelyek például egy egész eszmerendszer, hit, ideológia hívei által elfogadottak. Jézus mondta: "Én vagyok az út, az igazság és az élet." Igaz ez? A keresztények számára feltétlenül igaz. Bűn, ha egy muzulmán, buddhista vagy zsidó nem fogadja el? Miért lenne az? Ők Mohamed, Buddha, Mózes igazságában hisznek, akik mind Isten küldöttei voltak.

Assisi Szent Ferenc azt ajánlja, hogy tudatosan baleknak kell lenni. Mert a balek a leggazdagabb. Százszor is ki lehet fosztani, és még mindig van miből. Ugyancsak ő így imádkozott.

"Uram, te tudod,

Nem az a fontos, hogy engem szeressenek.

Hanem, hogy én szeressek.

Nem az a fontos, hogy engem megértsenek,

hanem, hogy én megértsek."

Igazság ez? Keresztény igazság. Mint ahogy keresztény követelés:

"Szeresd ellenségedet!"

Az Ószövetség erről így nyilatkozik:

"Ha a te ellenséged éhes, adj neki enni.

Ha szomjas, adj neki inni."

A zsidó törvény kizárólag cselekvésben gondolkodik. A keresztény érzésekben és gondolatokban is. Számon tartja a gondolatban és érzésben elkövetett bűnök lehetőségét is. S ezért gyűlölniük kellene egymást zsidóknak és keresztényeknek?

Intermezzo: az érzés és a gondolat bűnei

A modern pszichológia azt tanítja, hogy az érzések nem állnak akaratlagos szabályozás alatt. Nem logikai, racionális alapon keletkeznek. Csak konstatálni tudjuk pl. rokonszenvünket vagy ellenszenvünket, de elhatározással nem változtathatunk rajtuk. Mint ahogy nem lehet elhatározni, hogy holnapról gyűlöljük azt, akit szeretünk, vagy szeretni fogunk egy utált személyt. Nem a szándékon múlik, hogy valaki vonzó-e számunkra erotikusan vagy visszataszító. Igen ám, de akkor erkölcsileg felelünk-e az érzéseinkért? S ennek példájára: átsuhanó gondolatainkért? Azt sem tudjuk elhatározni, hogy mi jusson az eszünkbe.

Egy bölcs pap így világította meg a problémát: Valóban nem felelsz feltámadó érzéseidért, vágyaidért, gondolataidért. Olyanok ezek, mint egy átsuhanó madár a ház felett. De ha már befészkelik magukat az ereszed alá, fészket raknak, fiókákat költenek ki - az a te beleegyezéseden múlik. Mint ahogy valószínűleg félreértett Jézus nevezetes mondata: "Aki asszonyra tekint gonosz kívánságának okából, már paráználkodott az ő szívében." Nem arról van szó, hogy valaki meglát egy nőt és felébred benne a vágy. Hanem arról, ha azért leelkedik utána, mert hajtja a megkívánás.

Beszélgetés Lust Iván pszichiáterrel, a Faludi utcai gyermekklinika igazgatójával

Szerinted milyen az egészséges ember?

Nehéz meghatározni, a betegséget könnyebb megragadni, mint az egészséget.

Az egyik megközelítés azt ragadja meg, hogy egy adott populációban mi az átlagos, mi a norma, mennyire közelíti meg vagy tér el attól valaki. Az átlag az, ami egészségesnek mondható. Ez például a testi egészség tekintetében jól szemléltethető a vérnyomással vagy a testsúllyal. De a lelki egészség tekintetében is léteznek olyan tényezők, akár mérhetőek is, melyeknek van normál tartománya.

Ugyanakkor az egészség valami többet jelent, nem csak annyit, hogy egy érték mennyire felel meg egy normának. Valamilyen pozitív értéket is tulajdonítunk neki. A lelki egészséget az jellemzi talán a leginkább, hogy az ember jól érzi magát a saját bőrében.

Aki folyamatosan nem érzi jól magát annak ellenére, hogy ennek nincs érthető külső oka, az valószínűleg nem egészséges, még akkor sem, ha nincsenek mérhető betegségei.

Valamennyi humorérzék, kreativitás, a bajokkal való megbirkózási képesség kell ahhoz, hogy valakit egészségesnek mondhassunk. Az egészséges ember képes valamelyes optimizmusra, tehát képes elképzelni egy pozitív változatot a dolgokról, a saját gyerekeről, a jövőjéről, a munkahelyéről van szó - ehhez, lássuk be, néha tényleg nagy kreativitás kell.

Az egészséges ember tehát képes valamilyen perspektívát látni maga előtt?

Igen, ez biztos, hogy hozzátartozik, és hozzátartozik az is, hogy tud dolgozni és szeretni is, hogy ezt az öreg freudi definíciót is megemlítsük. Képesnek kell lennie arra, hogy reménykedjen, s hogy pozitív érzelmekkel, érdeklődéssel forduljon más emberek vagy témák, tevékenységek felé, ami azért nem egyszerűen elhatározás kérdése. Ha egy kicsit filozofikusabban akarjuk megfogalmazni: az egészséges ember képes elgondolni, hogy meghaladhatja azt, amiben éppen van. Önmagát is, az addigi eredményeit is.

Az egészséges ember tehát úgy látja az életét, mint ami valahonnan valahová tart?

Igen, ha egy egészségesnek tekinthető emberrel beszélgetünk, előbb utóbb ki fog derülni, hogy képes úgy átélni a maga világát, mint ami valahonnan valahová tart. Ez persze nem felhőtlenül optimista gondolat, csak éppen nem mindig szoktuk végiggondolni, hogy a „valahonnan valahová” végső soron azt jelenti, hogy a nemlétből a nemlébbe, és a közbeeső kis időt kellene hasznosan eltölteni.

Azt mondtad, hogy a lelki egészség kritériuma, hogy valaki jól tudja magát érezni a bőrében. Ez csak szükséges vagy elégséges feltétel is?

Persze, hogy nem elégséges, csak nagyon fontos szempont. Fontos az is, hogy képes legyen más emberekkel együtt érezni, mások szempontjait is elfogadni, néha magát ezek miatt korlátozni. Talán az altruizmus a jó kifejezés erre.

Egyszer valahol azt olvastam, hogy alapvetően háromféle lelki beteg van, az egyiknek semmi baja a világgal, de annál több saját magával, ez lenne a neurotikus, a másiknak a világ gyanús vagy fenyegető, de magával ki van békülve, ez a pszichotikus, és van még a pszichopata típus, akinek se a világgal, se saját magával semmi baja, csak az összes többi embernek van baja vele.

Ez annyiban kicsit leegyszerűsítő elképzelés, hogy akinek a világgal van baja, az nem feltétlenül elmebeteg. De tényleg vannak olyan betegek, akiknek az a bajuk, hogy úgy érzik, a problémák mindig kívülről jönnek, a világ furcsa vagy ellenséges, s ezért van az, hogy neki semmi se sikerül. Persze az ember néha tényleg elég nehéz terepen kénytelen boldogulni, de az az attitűd, amelynek folytán az ember a problémákat mindig kívül keresi, nagyon kedvez annak, hogy a felelősséget elhárítsa magától, és ne foglalkozzék belső meg nem felelésekkel. Ez az attitűd továbbá nagyon alkalmas mindenféle csodavárásra is: mágikus problémamegoldók bukkanhatnak fel az illető életében.

Tulajdonképpen a lelki bajokat gyógyszeresen kezelő megoldásokkal is az a baj néha, hogy azt sugallják, az emberrel, mint személyiséggel nincs semmi probléma, csak a biológiai folyamatai (amelyeket ilyenkor a személyiségen és a személyes felelősségen kívül álló processzusként képzelünk el) borultak föl, amire kívülről jön majd a segítség.

Mindig ezt gondoltad? Változott-e az idők során a véleményed?

Azt hiszem idővel, és a praxisom gyarapodásával sokkal megengedőbb lettem: sok minden belefér számomra az „egészséges” kategóriájába. Másrészt továbbra is igaznak érzem, amit a Kun professzor úr mondott orvostanhallgató koromban, hogy tudniillik normális ember az, akit nem ismerünk közelről. A normalitás tehát nagyrészt fikció, és előfordulhat, hogy az a problematikus, ha valaki már-már kínosan normális.

Mostanában felfigyelhetünk egy jelenségre: egyes emberek bizonyos szempontból nagyon jól funkcionálnak, sikeresek az üzleti életben vagy híresek a médiában, tehát kimagasló teljesítményt nyújtanak, miközben a magánéletük, a személyes kapcsolataik romokban hevernek, totális csődöt mutatnak.

Konszenzus van-e szerinted a mi társadalmunkban arra nézvést, hogy ki normális?

A társadalomban elnagyolt konszenzusok vannak: ha valaki magában beszél, vagy olyan dolgok foglalkoztatják, amit a többi ember nem észlel, vagy ha nagyon kirívó a viselkedése, akkor azt gondolják róla, hogy bolond. Ha például egy gyerek rossz az iskolában, az normális, de ha „furcsán” rossz, mondjuk megharapja a tanító nénit, vagy fölgyújtja az előtte ülő haját, akkor az már nem normális.

És a szakmabeliek között mekkora az egyetértés? Akármelyik orvoshoz, akármelyik terápiás irányzathoz fordulok a bajommal, ugyanazt a diagnózist kapom-e, ugyanazt a terápiás célt fogják-e maguk elé tűzni?

Hogy egy gyerek ne harapjon és ne gyújtogasson, azt általában mindenki el szeretné érni. Sajnos gyakran éppen azt tapasztaljuk a kezelés során, hogy adott egy gátolt és szorongó gyerek, aki először agresszívebb lesz, ahogy kezd felszabadulni, és mindenféle szabadságokra ragadhatja magát. Mi ennek örülünk, a szülők és a tanárok már kevésbé.

Konszenzuális definíció, hogy az egészséges embernek kevesebb tünete van (vagy nincs tünete), és ebben, felteszem, a pszichoanalitikusok és a viselkedésterapeuták is egyet értenek.

Hogy az-e a célunk, hogy „normalizáljunk” embereket, azt már nem tudom. Mindig is szemére hányták a pszichoterápiának, hogy kiszolgálja a fennálló rendet, mert segít a társadalmilag adott skatulyákba visszatenni az onnan kiesetteket. Lefaragja a művészi tehetséget, a különösképpen kinövéseket, stb. Ez ebben a formában persze torzkép, hiszen akinek nem megy az élet, az nem mind művész, és néha a javát szolgálja, ha ezt ő is belátja.

Az ember sokszor találkozik olyan művészinek szánt irománnyal, amely szerintem nem más, mint annak terméke, hogy az illető a mérhetetlenül pocsközérzetét papírra veti és úgy tünteti föl, mintha az a világ állapotáról szóló jelentés lenne. Szóval, szerintem a boldogtalanság nem feltétlenül a művészi produktivitás záloga.

De visszatérve a szakmára, valamiféle konszenzus a normalitás tekintetében mindenképpen van, de az, hogy hogyan érjük el, már más kérdés. Vannak terápiák, amelyek célja az, hogy a tüneteket megszüntessék, bármi áron, akár gyógyszerrel, akár szuggesztióval, akár tanácsadással, akár tanulással vagy bármilyen más befolyással. Ezek a módszerek azt a célt tűzik ki, hogy minél kevesebb költséggel és minél hamarabb eltüntessék a zavaró érzéseket vagy viselkedést.

A terápiáknak az a köre, amelyet én inkább emancipatorikusnak nevezek, ezzel szemben úgy véli, hogy ha valakinek tünetei vannak, annak jelentése van, árulkodik valamiről, valamilyen problémáról. Ennek a problémának a megoldása fog a tünetek megszűnéséről gondoskodni, márpedig a probléma bonyolult szövevénye az illető személyes adottságainak, élettörténetének és a társadalom ellentmondásainak.

Az emberek a pszichológussal való első találkozáskor általában arra panaszkodnak, hogy valami nem megy. Elmondják, mi az, amiben nem úgy érzik magukat, ahogy szeretnék, aminek nem bírnak örülni, amitől szenvednek. Ez képet ad arról, hogy milyen igényei vannak az illetőnek, amit én úgy szoktam lefordítani egy lehetséges terápiás szerződés nyelvére, hogy azt mondom, én abban tudok segíteni, hogy ő maga meg tudjon változni. Így a figyelem fókusza rögtön elkerül a konkrét tünetről.

Szerinted hogyan hatnak a különböző ideológiák és a kultúra az egészség eszményre? Látsz-e esetleg valamilyen tendenciát?

Nekem Michel Foucault jut eszembe, aki nagyon kritikusan írja le, hogyan medikalizálódik a társadalom, a XVIII. századtól kezdődően, amikor kialakul az a nyelvezet, amelynek révén a szabályozás és az ellenőrzés egyre mélyebbre hatol az emberbe. Azelőtt elegendő volt, ha a cselekedeteid megfelelőek voltak, de eljött az idő, amikor már az is fontos volt, hogy a gondolataid is szabályosak legyenek. Ennek persze megvannak a maga keresztény teológiai gyökerei, a gondolati bűn mégiscsak keresztény találmány. Foucault szerint valójában egy hatalmi technológiáról van szó.

Ilyen hatalmi szempont volt például a szocialista időkben az az elv, hogy a gyerekeknek 3 hónapos koruktól a bölcsőde a legmegfelelőbb hely?

Igen, a tudományos feltételezés mögött, miszerint a csecsemőnek az a legjobb, ha minél hamarabb közösségbe kerül, a szovjet trendek másolásán túl valószínűleg gazdasági szempont húzódott meg. Az akkori társadalom nem engedhette meg magának, hogy annyi nő essen ki a termelési folyamatból.

Az is érdekes, hogyan viszonyult ez a korszak a pszichológiához és a pszichés problémákhoz. Egyrészt a pszichoterápiát (alapvetően a pszichoanalízist) burzsoá áltudománynak tartották, a genetikával és a kibernetikával együtt, másrészt azt hirdették, hogy mivel a lelki bajokat a társadalmi problémák okozzák, ezért a szocializmus megvalósulásával ezek meg is fognak szűnni. Ezt olyannyira komolyan gondolták, hogy a különböző 3 meg 5 éves tervekben egyre csökkenő pszichiátriai ágyszámokat terveztek.

Az a furcsa, hogy nem is kell ahhoz diktatúra, hogy a személyiségformálás, vagy normalitás fogalma tekintetében erős nyomást tapasztaljunk. Szerintem ma, itt és most is erőteljes hatalmi-kulturális befolyásolási kísérletnek lehetünk tanúi.

Igen. Egyrészt tanúi lehetünk a nemzeti mitológia erőszakos építésének, másrészt a gazdasági érdekek mentén megjelenő manipulációnak, melynek végső célja a fogyasztási szokások át- és kialakítása.

És uniformizálása. Mintha nem lenne elegendő tolerancia az alternatív életformákkal szemben.

Ez a politikától független jelenség, tehát valószínűleg bármilyen kormány alatt így lenne. A késő modern, posztindusztriális stb. korszak jelensége. ...A tested külsejének minden négyzetcentiméterét, a gondolkodásmódodat, az attitűdjeidet, a preferenciáidat, az értékválasztásodat, mindent igyekeznek mélyrehatóan befolyásolni.

Az ember belső tartalmai tehát fogyasztási szokásokként jelennek meg.

Igen, ebben a törekvésben tényleg van egy nehezen tetten érhető terror. Azért nehezen felismerhető, mert a választás szabadságának van álcázva. Ha van egy kis pénzed, akkor tényleg válogathatsz egy széles termékkálából és közben a szabadságod attól vész el, hogy ebbe a választási helyzetbe vagy folyamatosan belekényszerítve. Mert ez nem igazi választás, hiszen valójában nincs lényeges különbség két kozmetikai termék vagy autó között. Tehát van egy érezhetően erős hatás, de nem lehet tudni, hogy pontosan mi ellen és hogyan kellene harcolni. Nem megoldás az, ha egy másik márkát választok -- dacból. Hiába bojkottálom én a Danone-t, amikor a többi joghurt-gyártó cég pontosan ugyanolyan. Persze tudok én joghurtot csinálni, ha akarok, de akkor meg tehenet kellene tartanom, ami nyilván nem megoldás.

A joghurt még hagyján, de sajnos ez van a kultúra, pl. a mozifilmek területén is. 40 moziban két hétig semmi mást nem lehet megnézni, csak a „Hangyák a gatyában II”-t, azután jön a következő ugyanolyan.

Igen, de ehhez már sajnos az is kell, hogy ezeket a filmeket a közönség lelkesen válassza. Mit lehet csinálni, ha tényleg ez a nyolc-tíz film van a sikerlistán és nem egy litván művészfilm. Tehát ez kétoldalú dolog, mert persze lehet engem terrorizálni azzal, hogy nem tudok mást csinálni, mint hogy fogyasztok, de kell ehhez az ember is, aki örül ennek, örül ezeknek a remek filmeknek, és boldog és átszellemült mosollyal eszi a jégkrémet hozzá. Ez kell nekünk! Egy agresszív szocializációs folyamat révén tanulják meg a gyerekek, hogy a málnaszörpnél igenis finomabb a Coca-Cola.

Hogyan jelenik meg ez a dolog a terápiában? Te tinédzserekkel dolgozol, akik mindig is fogékonyak voltak az új trendekre. Jön a szülő a gyerekével, akivel nem ért szót, és ott van a pszichológus, aki szintén képvisel valamilyen normalitást. Hogyan lehet ezeket összhangba hozni?

Roszbabb napjaimon elég pesszimistán látom a dolgot. De aztán arra gondolok, hogy az egészséges ember képes optimistán szemlélni a világot és akkor kicsit oldódik a pesszimizmusom. Azt látni, hogy a gyerekek számára az a normális, akinek a fogyasztási szokásai hasonlóak az övéhez. Ha pokémon kell, akkor pokémon kell, ha gördeszkás cuccokban kell járni, akkor abban jár. Engem egyszer majdnem leköpött az eladó egy ilyen gördeszkás stílusú boltban, mert naivul farmernadrágot akartam vásárolni, és kiderült, hogy a farmernadrágosok és a deszkások között erős identitáskülönbség van.

Hogy mennyi megy át az emberi kapcsolatokba ebből az igencsak üzleti és költséghatékony mentalitásból, azt nem tudom. Engem nagyon megfogott az a szlogen, amely valamilyen pontgyűjtő akciót vagy efféle reklámozott: „Nyomulj rá és pörgezd föl!” Ezzel lehetett nyerni, mondjuk, ezer liter üdítőt. Kérdés, hogy mennyire válik normálissá az emberi kapcsolatokban ez az attitűd, amely szerint mintegy fogyasztjuk a másik

embert, sőt nem is az egész embert, hanem annak csak bizonyos vonatkozásait. Hová lesz mondjuk az intimitás, amikor a szexualitás egy ilyen kontextusba kerül? Sokkal inkább közös élményfogyasztássá válik, mint pl. az ún. élményfürdő, ahol együtt lubickol a fürdő közönség és közben víz alatti áramlatok masszírozzák őket.

Ugyanúgy, ahogy a különböző iparágakban létrejön a bébipopsi és a szemránckrém szerinti szakosodás, az emberi vágyak regiszterét is feltérképezik. Az új generációk már azt tanulják meg, hogy nem úgy általában vágyak vannak, amelyekhez megfelelő tárgyat és alkalmat keresünk, hanem bizonyos vágyakat, bizonyos módokon, nagyon magas technikai színvonalon lehet kielégíteni. Ennek bizonyára van olyan hatása, amit ma még nem tudunk felmérni, vagy nem is gondolunk rá. Azokban a fogalmakban, amelyek segítségével a lelki életéről gondolkozunk, ezek még nem kaptak helyet.

Ebben számomra az tűnik nagyon perverznek, hogy ha minden egyes vágyamra ki van találva az optimalizált, komplex inger- és élménycsomag, akkor, feltéve hogy ehhez mind hozzájutok, természetesen leginkább vásárlás útján, azt kell hinnem, hogy most tényleg boldog vagyok, hogy valamiféle csúcselményhez jutottam. Közben valójában földarabolódott a dolog, elidegenedik tőlem. Mert az a szükségletem, amit ennyire izoláltan és célzottan lehet ingerelni, ez inkább egy perverz ember szexuális praktikáira hasonlít.

Hadd térjek egy kicsit vissza a kamaszokhoz. Ebben a közegben, és ez ellen a közeg ellen, vajon hogyan lehet lázadni? Ennek az életkornak mégiscsak a lázadás az egyik sajátossága.

Elég nehezen. Valahol a hatvanas években indulhatott meg az a folyamat, hogy egyfajta identitáspótlék termelő iparág alakult ki az ifjúsági kultúra talaján. Ebbe beletartozik a popzene, a ruhadivat, a kultuszfilmek, a jelvények és baseball sapkák, amelyek mind a fogyasztója identitását hivatottak képviselni. Egy kamasz ma már nem tud úgy föllázadni, hogy ne legyen abból egy kereskedelmi lehetőség.

Az ember azt hinné, hogy a kamaszok átlátnak a szitán. A felnőtt társadalom mindig is próbál nekik megajánlani elveket és értékeket, aminek ellenében határozzák meg magukat. Ez most nem megy?

Ritkán látni ilyesmit, azt hiszem. Egyrészt a felnőtt világ nem ajánl meg semmilyen értéket, azt ajánlja meg, hogy fogyasszál, másrészt nincs semmilyen szita. Hol a szita? Min kell átlátni? Nagyon is jól átlátható a dolog és ők boldogan fogyasztanak. Nem tudsz a régi módon fellázadni, mert nincs mi ellen.

Mert nem ellenálló a közeg, mindent kiszolgál és mindennek alá megy?

Ha a közeg felfedezi, hogy neked új hóbortjaid vannak, akkor az a jövő héten megjelenik a piacon. Ha a lázadást keressük, még leginkább a kábítószer fogyasztás bizonyos formáiban találhatjuk meg. Ez ellen az egész ellen fel lehet úgy lázadni, hogy kiszállsz. Én nem gondolom, hogy ez megoldás bármire is, de szembefordulás ezzel az értékrenddel -- a fogyasztás és a trendekkel való lépéstartás helyett a vegetálást választja.

A pszichoterápiában ugyanígy megjelenhet az az igény, hogy a terapeuta és a terápia alkalmazkodjon a páciens igényeihez ahelyett, hogy ő változtatna vagy ne adj isten megszabadulna bizonyos vágyaitól.

Nyilván vannak olyan terapeuták is, akik arra mennek rá, hogy a problémát azon a szinten kezeljék, ahol megjelenik, vagy hogy a páciens pszichológiai eszközökkel hozzásegítsék ahhoz, hogy a céljait elérje. Amit a fogyasztó kíván. Ha ő azzal jön el hozzám, hogy segítsék neki fenntartani a nagy teljesítményét, akkor nem azt várja, hogy beszéljem le erről.

És te személy szerint hogyan viszonyulsz ahhoz, ha megjelenik valaki, aki úgy képzei, hogy itt őt hozzásegítik azokhoz az életcélokhoz és életérzésekhez, melyekre vágyik? Lebeszéled erről, elküldöd azzal, hogy itt nem ezt lehet kapni, mit csinálsz?

Én senkit nem beszélek le semmiről. Elmondom neki, hogy miben tudok neki segíteni. Tapasztalatom szerint, aki legalább valamelyest fogékony erre a [z] pszichoanalitikus feltáró szemléletre, az benne marad a terápiában, és akkor tud változni. Aki nem, az elmarad.

Szerinted polgári foglalkozás a pszichoterapeutáé?

Amennyiben ma még értelmezhető a polgár szó...

Úgy értem, egy fogorvosnál vagy sebésznél a kérdés azért nem merül fel, mert ő nyilvánvalóan helyreállítja, és újra üzembe helyezi a gépezet egy elromlott darabját. A tanár is polgári, amennyiben azt okítja, amit kell.

Értem. Akkor most kinyilatkoztatás következik. Szerintem a jó pszichoterápia mindig felforgató tevékenység, és ennyiben nagyon nem polgári. Persze a kereszténység is fölforgató volt a maga idejében, és ha komolyan vennék az alapelveit, akkor ma is az lenne. Ugyanígy a pszichoterápiának is van olyan vetülete, amely feltétlenül felforgat.

De azért valamennyire az is igaz, hogy visszahelyezzük azt, ami elromlott, kipotyogott.

Persze, a realitás tiszteletben tartására tanítunk, miközben az egyénnek a realitás keretei közt kell valamilyen szabadságot elérnie.

Mire megy ki akkor a terápia?

Minden terápia mögött ott van valamilyen filozófiai gondolat is. Mindenképpen valamilyen egészségesség felé törekszik, és arra, hogy az ember rájöjjön, hogy sokszor ő maga termeli az értelmetlenséget a saját életében. Azt kell észrevennünk, hogy én hogy járulok hozzá ahhoz, hogy az én világom, életem, ilyen vagy olyan.

Tehát észrevevessük, hogy van egy belső mozgástér is.

Van belső mozgástér is, és tudok teremteni magamnak külső mozgásteret. A külső kényszerek nagyon ritkán annyira totálisak, mint ahogy át szoktuk élni őket. Ez az, amiről többet fogok tudni egy terápia végére. Ehhez járul hozzá az az etikai mozzanat is, amelynek révén a felelősségem is rögtön értelmet kap. Többről van szó, mintha elfogadnám, hogy az ő mozgástere adott: a ketrec, amiben ugrál, és a terapeuta feladata csupán annyi lenne, hogy megtanítsa kecsesebben vagy hatékonyabban ugrálni. Egy jól sikerült terápia viszont el tudja érni, hogy a páciens lássa, hogy a ketrecet akár el is lehet hagyni és számos más, esetleg tágasabb ketrec közül lehet választani.

Ketrecet választani, tehát muszáj?

Attól tartok, igen. De a legtágabb ketrecet eleve adottként kapjuk - születéstől halálig terjednek határai. A többi ketrecet - ezen belül - már emberek gyártják, és mindig igyekeznek elhíttetni veled, hogy ilyen és ilyen keretek között lehet csak - vagy éppen kötelező létezni. Na ezt nem kell elhinni

